ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№4
1999

НАХЧЫВАН МР-75

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ

Елми-методик журнал

Тә'сисчи:

Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлији

№ 4 (182) 1999

1954-чү илдән чыхыр

Баш редактор:
Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'әти:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҺМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЈЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ.

Мәс'ул катиб
Ш. Е. ШАБАНОВ.

Шө'бә редактору:
А. К. МӘММӘДОВ.

ҺӨРМӘТЛИ ОХУЧУЛАР!

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ» ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН СИЗИН ҺӘМСӨҺБӘТИНИЗ, МӘСЛӘҺӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР. ОНА АБУНӘ ЈАЗЫЛМАҒА ТӘЛӘСИН!

Журналын илдә 4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абунә гијмәти 20 мин манат, јарымиллији исә 10 мин манатдыр.

Индексимиз беләдир: 1012.

МУХТАР РЕСПУБЛИКАДА ТӘҺСИЛИН, ЕЛМИН ДАҺА ДА ИНКИШАФЫНА ДӨВЛӘТ ГАЈҒЫСЫНЫН ЈЕНИ ТӘЗАҺҮРУ

Јусиф Мәммәдәлијев адына Нахчыван Дөвләт Университетинин јени тәдрис корпусунун тәнтәнәли ачылышында Азәрбајчан президенти ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН нитги

— Әзиз достлар!

Әзиз бачылар, гардашлар!

Әзиз нахчыванлылар!

Әзиз зијалылар!

Мән бу күн Нахчыван Дөвләт Университетинин мүәллим, профессор вә тәләбә коллективи илә бурада бу көрүшүмдән һәддән зијадә шадам. Сизин һамынызы сәмими гәлбдән саламлајырам вә сизә—Нахчыван Мухтар Республикасынын зијалыларына, кәнчләринә, тәләбәләринә, мүәллимләринә өз һөрмәт, еһтирамымы билдирирәм.

Нахчыванын бөјүк вә зәнкин тарихи вардыр. Бу тарихин дүнја мәдәнијјәтинә, бәшәр мәдәнијјәтинә бөјүк төһфәләри олмушдур. Нахчыван һәмишә бөјүк шәхсијјәтләрлә фәргләнмиш вә бу шәхсијјәтләр, алимләр, мүнәччимләр, шаирләр, ме'марлар, дөвләт хадимләри, сијаси хадимләр олмушлар. Нахчыван һәмишә Азәрбајчанын јүксәк зијалы јетишдирән бир дијары олмушдур. Нахчыван Дөвләт Университетинин бу күн мөвчуд олмасы Нахчыванда мин илләр бундан әввәл елмин, мәдәнијјәтин варлығынын, инкишафынын мәнтиги нәтичәсидир.

Нахчыван Мухтар Республикасынын Дөвләт Университети Азәрбајчанын ән дәјәрли, габагчыл али мәктәбләриндән, али тәһсил очагларындан биридир. Университетин јаранма тарихи һаггында бурада артыг дејилди. Сиз һамыныз бунлары билирсиниз. Чох хошбәхтәм ки, мән — бу университетин јаранмасынын тәмәлини гојан инсанлардан бири вә онун тәшәббүскары 30 ил ондан сонра јенә дә бурдајам, сизинләјәм, бу университетин өтән бу мүддәтдә нә гәдәр бөјүмәсини, инкишаф етмәсини өз көзләримлә көрүрәм.

Нахчыван Мухтар Республикасынын Јусиф Мәммәдәлијев адына Дөвләт Университетинин бу күнү мәни бәлкә сиздән дә чох севиндирир. Тәбиидир, бурада зәһмәт чәкмиш һәр бир инсан, университет јаранандан бурада чалышанлар бу күн өз зәһмәтинин бәһрәсини көрүрләр. Бу университетдә вахтилә тәһсил алыб, инди мүәллимлик едәнләр дә өз зәһмәтләринин нәтичәсини көрүрләр.

Мән бураја кәләркән университетин гочаман мүәллимләри, профессорлары илә көрүшдүм. Көһнә достларымы — Сәфәрәли Бабајеви, Јунис Гасымову вә башгаларыны бир даһа көрдүм. Мән онлары хатырлајырам. Мән нәинки 30 ил бундан әввәли, 50 ил бундан әввәли дә хатырлајырам.

Мән 40-чы илләрдә Нахчыванда ишләјәркән һәмин бу али мәктәбдә бу күн кәнчләрә јүксәк тәһсил верәнләрин чоху мәнимлә бир јердә идиләр. Биз Нахчыванда онларла бир јердә чалышырдыг, Нахчываны инкишаф етдирмәк истәјирдик. Онда биз кәнч идик, анчаг әлимиздән кәләни едирдик. Биз чох ишләр көрдүк. Нахчыванын симасы нә гәдәр дәјишилибдир! Бу дәјишиклијин ән көзәл нүмунәси Нахчыван Мухтар Республикасынын Јусиф Мәммәдәлијев адына Дөвләт Университетидир.

Јашлы адамлар билирләр ки, вахтилә, кечмишдә бу јер Чар Русијасынын казакларынын, ордусунун јерләшдији әрази олубдур. Сонра урадакы биналары 41-чи Нахчыван сәрһәд дәстәсинә вермишдиләр. Онлар бурада јерләширдиләр. Ушаглыг илләрими јадыма салырам. Мән һәлә кәнч икән бә'зән бураја кәлирдим, бурадакы рус сәрһәдчиләринин ат чапмаларына, јахуд, ат үстүндә гылынч ојнатмаларына бахырдым. Бурада бир хәстәхана да вар иди. Нахчыванын мәркәзиндән һәмин хәстәханаја кәлмәк үчүн хејли јол кечмәк лазым иди. Биз инди бу јолу автомобиллә тез кәлирик. Анчаг о вахт пијада кәлиб, пијада кедирдик. Бә'зән јај вахты да бураја кәлиб-кетмәк чох чәтин олурду.

Хатиримдәдир, демәк олар ки, 8—10 јашымда мәним бурнумдан ган ачылды. Анам нә гәдәр чалышдыса да ки, бу ганы сахлаја билмәди. Анам мәни јанына алды, бурнумдан ган аха-аха биз бурада олан хәстәханаја пијада кәлдик. Бурадакы һәкимләр мәнә көмәк етдиләр, јохса ган мәни тамамилә апарырды. О күнләр јадымдадыр. Мән бунлары нә үчүн хатырлајырам? Чүнки бу јер кечмишдән, һәлә гәдим заманлардан бөјүк бир мәскән олмушдур. Бура әввәл рус ордусунун, сонра совет ордусунун, совет сәрһәд дәстәләринин олмушдур.

Бу университети, сонра исә онун филиалыны јараданда фикирләшдик ки, бу, һарада јерләшсин. О вахт о, бурадакы биналарын бә'зиләриндә јерләшдирилди. Бәли, амма университети јерләшдирмәк үчүн бурада олан сәрһәд дәстәсини көчүрмәк лазым иди. Мән тәшәббүс көстәрдим. Сәрһәд дәстәләри биналарынын тикилмәсинин республика бүдчәсиндән кечмәмәсинә—о вахт бу, Иттифаг бүдчәсиндән кечирди—бахмајараг, мәним хүсуси гәрарымла Азәрбајчан бүдчәсиндән пул ајрылды. Мән инди сизә мә'лум олан јердә о вахт сәрһәд дәстәси үчүн гәраркаһ, бина тикдирдим, бураны бошалтдырдым вә Нахчыван Дөвләт Педагожи Институтуна вердим.

Анчаг тәбиидир ки, јени јаранмыш али мәктәб бу көһнә биналарда чох јашаја билмәзди. Она көрә дә бурада университет шәһәрчији тикилмәси барәдә гәрар гәбул етдик. Бу университет шәһәрчијинин баш планы вардыр. Бурадакы тәдрис корпуслары, јатагхана вә бу бөјүк саһәнин һамысы Нахчыван Дөвләт Университетинә верилибдир.

Шубһәсиз ки, бизим көрдүјүмүз ишләр өз нәтиҹәсини верди. Нахчыван Дөвләт Университети артыг өзү үчүн мүәјјән шәраит әлдә етди. Амма биз бунунла кифајәтләнмәдик. Биз университети даһа да кенишләндирмәк истәјирдик. Она көрә дә бир нечә јени бинанын тикилмәси һаггында гәрар гәбул едилмишдир. Бу биналарын бири дә инди биз ачылышына топлашдығымыз бинадыр.

Бәли, мән истәјирдим ки, бу бина гыса вахтда тикилсин. Амма сонракы һадисәләр бунларын һамысыны дағытды. Мән 1990-чы илдә Москвадан јенидән Нахчывана кәләркән бу ишлә дәрһал марагландым. Анҹаг о вахт елә бир имканым јох иди. Мән 1991-чи илин сентјабр ајында нахчыванлыларын ирадәси илә Нахчыван Мухтар Республикасына рәһбәр, Али Мәҹлисә сәдр сечилдим. О вахт да бу барәдә бир иш көрмәјә чалышдым. Хатиринииздәдир, о заман садәҹә, лазым иди ки, Нахчыванда инсанлар јашаја билсинләр, сојугдан донмасынлар, електрик енержиси, вахтлы-вахтында су, әрзаг ала билсинләр. Чүнки о вахт Ермәнистанын блокадасы нәтиҹәсиндә Нахчыван Азәрбајҹанын әсас һиссәсиндән ајры дүшмүш вәзијјәтдә иди. Азәрбајҹандан Нахчывана кәлән бүтүн хәтләр — електрик, газ хәтләри, автомобил јоллары, дәмир јолу кәсилмишди. Демәк о вахт јашамаг уғрунда мүбаризә апармаг лазым иди вә биз мүбаризә апарырдыг.

Инди газ һаггында данышанда нә јадыма дүшүр? Мән Азәрбајҹанын бүтүн кәндләрини газлашдырдым, о ҹүмләдән Нахчыван Мухтар Республикасына да газ хәтти чәкдирдим. Мән һәмин кәмәри Дағлыг Гарабағдакы, Сисјандакы һүндүр дағларын башындан кәтирдиб Нахчывана газ чәкдирдим вә мухтар республиканын һәр јерини газлашдырдым.

Мән 1990-чы илдә бураја кәләндә Шаһбуз рајонундакы Кечили кәндинә кетдим. Онда һәлә бура газ кәлирди. Мән јашлы адамларла көрүшдүм. Бир јашлы кишинин о вахткы сөзү инди јадыма дүшүр. О деди ки, оғлум, мән Кечилидә һәр күн сәһәр дуруб кибрити чәкәрәк бу газы јандыранда һәмишә сәнә дуа етмишәм. Бу факты нә үчүн јада салырам? Бәли, о вахтлар ки, Азәрбајҹанда, мәндә имканлар вар иди, мән һәмин имканлардан тамамилә истифадә едиб, Азәрбајҹан халгынын рифаһ һалыны јахшылашдырмаға чалышырдым. Анҹаг сонра бунларын һамысы кәсилди, Нахчыван газсыз, електрик енержисиз, сусуз, јолсуз галды.

Буна бахмајараг, мән јенә дә университет һаггында дүшүнүрдүм, әлагә сахлајырдым. Анҹаг о заман чох иш көрмәјә имкан јох иди. Лакин мән 1993-ҹү илдә јенидән Азәрбајҹана рәһбәр сечиләндән сонра Азәрбајҹанын һәр јеринә, һәр бир университетинә, о ҹүмләдән, Бакы Дөвләт Университетинә көстәрдијим гајғы кими, Нахчыван Мухтар Республикасынын Университетинә дә гајғы көстәрмәјә башладым. Инди блокада шәраитиндә јашајан, јолу олмајан, Бакы илә анҹаг тәјјарә васитәсилә әлагә сахлајан Нахчыван белә бир бинанын тикилиб баша чатмасыны тә'мин едиб вә бурада јени бир тәдрис корпусу јарадыбдыр. Бу, бөјүк һадисәдир.

Амма бу, сон илләр Нахчыванда кедән гуруҹулуг ишиндә јеканә һадисә дејилдир. Биз дүнән бир Тиҹарәт-Тәдрис Мәркәзинин бинасыны ачдыг. О, чох көзәл бинадыр. Билирсиниз ки, дүнән биз вахтилә мәним тәшәббүсүмлә тикинтисинә башланмыш бөјүк мәсҹид бинасыны да ачдыг. Инди Нахчыванда мәктәбләр тикилир. Азәрбајҹанын чох јерләриндә мәктәбләр тикилмир, амма Нахчыванда тикилир. Мухтар Республикада хәстәханалар тикилир. Јә'ни Азәрбајҹанын башга бөлкәләринә нисбәтән Нахчыванда ән чәтин шәраитдә јашајан инсанлар гуруҹулуг ишләри илә мәшғул олурлар, зәһмәт чәкирләр, фәдакарлыг, вәтәнпәрвәрлик көстәрирләр. Сағ олун.

Күман едирәм ки, бунлар Нахчыванда гуруҹулуг ишләринин һәлә јени мәрһәләсидир. Бундан сонра да чох ишләр көрүләҹәкдир. Нахчыван јашајыб, јашајыр, Нахчыван блокада шәраитиндә әјилмәјибдир, дөзүбдүр, бундан сонра да јашајаҹагдыр.

Мән бу күн бөјүк ифтихар һисси кечирирәм ки, 30 ил бундан өнҹә әсасыны гојдуғумуз бу көзәл тәһсил оҹағы инди бөјүк шөһрәтә маликдир. Гоншу өлкәләрдән — Түркијәдән, Ирандан бураја тәһсил алмаг үчүн тәләбәләр кәлир вә бу университетин дүнјанын башга университетләри илә елми- тәһсил вә башга әлагәләри вардыр. Бунлар һамысы бир даһа ону сүбут едир ки, Нахчыванда тәһсилә, елмә, мәдәнијјәтә һәмишә гајғы көстәрилир, јүксәк мүнасибәт көстәрилир вә нахчыванлылар да нәјә гадир олдугларыны дүнјаја һәмишә нүмајиш етдирибләр.

Әзиз достлар, бу күн Јусиф Мәммәдәлијев адына Нахчыван Дөвләт Университетинин јени тәһсил бинасынын ачылышы мүнасибәтилә мән сизи үрәкдән тәбрик едирәм. Арзу едирәм ки, сиз бу көзәл бинадан университетдә тәһсилин, елмин инкишаф етмәси үчүн даһа да сәмәрәли истифадә едәсиниз.

Университетин профессор-мүәллим һеј'әтинә али тәһсилин, елмин, мәдәнијјәтин инкишафында јени-јени уғурлар арзулајырам. Университетин тәләбәләринә, Нахчыван Мухтар Республикасынын бүтүн тәләбәләринә, кәнҹләринә ҹансағлығы, јүксәк вәтәнпәрвәрлик, тәһсил уғрунда даим мүбаризә апармаг үчүн әзм арзулајырам. Нахчыван кәнҹләринә һәрби вәтәнпәрвәрлик һиссләрини даһа да јүксәлтмәји арзулајырам. Нахчыван кәнҹләринә арзу вә төвсијә едирәм ки, онлар индики нәсилләр кими, бизим кими Нахчываны гурсунлар, јаратсынлар, инкишаф етдирсинләр, даһа да јүксәлтсинләр.

Биз XXI әсрә гәдәм гојуруг. XXI әср кәнҹләрин әсридир. Биз јаратдығымыз, гурдуғумуз мүстәгил Азәрбајҹан дөвләтини, мүстәгил Азәрбајҹаны кәнҹләрә тапшырырыг. Бизим ишимизи кәнҹләр давам етдирмәлидир. Кәнҹләрин вәзифәси Азәрбајҹанын дөвләт мүстәгиллијини горумаг, Азәрбајҹанда һүгуги, демократик, дүнјәви дөвләт гуруҹулуғу просесиндә фәал иштирак етмәк, өлкәмизин игтисадијјатыны, мәдәнијјәтини, елмини инкишаф етдирмәкдир.

Үмидварам ки, Азәрбајҹанын бугүнкү кәнҹләри, о ҹүмләдән, Нахчыванын кәнҹләри, Нахчыван Дөвләт Университетинин тәләбәләри бунларын һамысына гадирдир вә биз кәләҹәкдә онларын көзәл ишләринин нәтиҹәләринин шаһиди олаҹағыг.

Мән сизи бир даһа тәбрик едирәм. Сизин һамыныза ҹансағлығы, сәадәт, хошбәхтлик, бүтүн ишләриниздә уғурлар арзу едирәм. Сағ олун.

(Азәрбајҹан президенти Һејдәр Әлијевин нитги бөјүк диггәтлә динләнилди вә дәфәләрлә курултулу, сүрәкли алгышларла гаршыланды).

КӨҺНӘ БӘЛА ТӘЗӘ БАШМАГДА КӘЗИР

Тофиг ҺАЧЫЈЕВ,
филолокија елмләри доктору, профессор, әмәкдар елм хадими.

Әввәлләр, он ил өнчәјә гәдәр милләтимин башынын үстүндә мүдһиш бир бәла варды: мәним ана дилимдә данышанларын сајы дурмадан азалырды. Дүздүр, бу просес кур бир сел кими кетмирди, үч-бир, беш-бир көрүнүрдү, анчаг арасыкәсилмәз сызан бир ахын кими иди. Бу просесин хәфифлији бу сијасәтин јүрүдүлдүјү јердән тәнзим олунурду. Ишләрини гәсдән белә сакит-сакит көрүрдүләр ки, нијјәтләри һисс олунмасын, милләт диксинмәсин. Иш јаваш-јаваш кетсин, анчаг кетсин. Кәмијјәт дәјишмәси тәдричлә дујулмадан кејфијјәтә кечсин.

Республикамызда илдә 3—5 јени русдилли мәктәб ачырдылар, һисс етмирдик. Бу просес ири шәһәрләрдә кедирди. Сонра хырда рајон мәркәзләринә јолухмаға башлады. Мәсәлән, 80-чи илләрдә Чәбрајыл рајонунун јығчам мәркәзи олан Чәбрајыл гәсәбәси шәһәр е'лан олунду вә русдилли тәһсил башлады. Беләчә, башга рајонлар да јаваш-јаваш русдилли мәктәбләрин сајы артдыгча анадилли мәктәбләрин сајы азалмаға башлајырды. Ана дилиндә тәһсил алмыш мүәллимләрин ишсизлији баш алыб кедәндә, күтләви шәкил аланда проблем һамы дујмаға вә көрмәјә башлады. Дејәсән, әчнәби дилдә тәһсилдә кәмијјәтин кејфијјәтә кечмәси баша чатырды. Анчаг нечә дејәрләр, сән саједығыны сај, көр фәләк нә сајыр?

Милли демократик һәрәкат башлајанда русдилли мүәллимләр сүр'әтлә республикадан кетмәјә башладылар. Даһа тәдричилијә мөһләт јох иди: русдилли мәктәбләрә шакирд гојулмасында, јә'ни азалмасында кәмијјәтин кејфијјәтә кечмәси дәрһал көрүндү. Әлбәттә, биз бу варианты истәмәздик; биз, садәчә, анадилли тәһсилимизә сијаси гәсдин әлејһинә идик. Мәдәни-сијаси фәалијјәтләрин бүтүн саһәләриндә, о чүмләдән тәһсил системиндә мүвазинәт көзләјирдик, ана дилинә лајигинчә һөрмәт истәјирдик. Ән јахшысы о, оларды ки, һеч бир дил о бирини сыхышдырмасын. Анчаг бүтүн дилләрә һөрмәтлә јанашы, унудулмамалы иди ки, бу вәтән ана дилинин вәтәнидир. Санки һәр шеј гајдасына дүшүрдү. Ана дилимиз севилмәјә башлады. Анчаг...

Ана дили јенә һәдәләнир. Бәла јенә баш галдырыр, јенә ајаг ачыр. Бәла мәзмунча һәмин бәладыр. Анчаг чилдини дәјишиб, башга башмаг кејиб. Инди өлкәмиздә инкилис дилли синифләр, коллечләр, литсејләр, университетләр јағышдан сонракы көбәләк кими артыр. Бу һәрәкат дөвләтин нәзарәтиндән чыхыб, бу «инкилисдилли тәһсил» бизим билдијимиз, көрмүш олдуғумуз тәһсил дејил. Тәһсилин стратежи програмы, күндәлик планы, дәрслији, дәрс васаити олар. Тәһсилин бир мәркәздән идарә олунан, ваһид тәдрис фәалијјәти олар. Инди бизим көрдүјүмүз инкилисдилли тәһсил танышыб-билдијимиз тәһсилин карикатурудур. Билиндији кими, карикатур нөвү сәнәтдә сатирик образдыр. Биз нијә тәһсилимизи сатирик предметә чевиририк. Тест уғрунда сәфәрбәрлик кедир, тест әлејһинә мүбаризә кедир, һамынын башы имтаһанын кимин әлиндә олмасы уғрунда мүбаризәјә гарышыб. Тәһсил дә дағылыб кедир. Дөвләт, әлагәдар тәшкилатлар тәһсилин бәрпасы үчүн һәјәчан сигналы галдырмалыдыр. Онсуз да кечдир, сабаһ даһа кеч олачаг...

Нә исә, мән өз мөвзума гајыдырам.

Милли тәһсилимиздә әчнәби мәхрәчә дүшмәк донкихотлугдур. Тәһсили әчнәби дилдә кедән милләт ејнән командирләри башга милләтдән олан орду кимидир. Ордуја нә команда версәләр, ону ичра едәчәк. Она команда верән әчнәби командир чәтин ки, милләтин мәнафејини изләсин.

Бәли, республикамызда «инкилисдилли тәһсил»ә күчлү ахын вар. Бу, әсрин сивилизасјон сәвијјәсилә ајаглашмаг үчүндүрмү? Бәлкә, Азәрбајчанын мәдәнијјәтини јүксәлтмәк наминәдир? Чағыранлар, умумән, тачирсифәтли шәхсләрдир, кедәнләрин дә әксәријјәти кортәбии ахынла кедир. Чағыранлар халгын тарихинә хәјанәт едирләр — тәһсили тичарәт мәхрәчинә кәтирирләр. Онлара сәс верән валидејнләр, тәбии ки, өвладларыны хошбәхт етмәк истәјирләр. Көзләринин гаршысында бир «тарихи» тәчрүбә дә вар: вахтилә бир груп азәрбајчанлы аиләси ушагларыны русдилли тәһсилә гојдулар ки, јарысынлар, кәләчәкдә рајком катиби олсунлар вә башга јүксәк-јүксәк постлара кетсинләр. Он минләрлә адам русча тәһсил алды. Онларын бир фаизи истәдијинчә јарыды. Галанлары, нечә дејәрләр, Әли ашындан да олду, Вәли ашындан да. Валидејн билмәлидир ки, әчнәби дил өјрәниб өз дилини унутмагла варланмаг олмаз — јенә бир фаиз бундан хејир көтүрә биләр. Галан дохсан доггуз фаизин инкилисчә вә ја анадиллиләр кими түркчә диләнмәсинин фәрги јохдур.

Әчнәби тәһсилә аханлар өз мәдәни јүксәлиши, ја өлкәсинин тәрәггиси үчүн јох, чөрәк үчүн ахырлар. Әчнәби дилдә чөрәк газанмазлар, чөрәји дөвләт вермәлидир, чөрәји күчлү игтисадијјат, ајыг сијасәт һазырлајан дөвләтчиликлә әлдә етмәк мүмкүндүр. Бир заман Сталин демишди ки, дилдә истеһсал олса, бошбоғазлар милјонер олардылар.

Русча тәһсил алмагла варланмаг олардыса, нијә һәмин совет дөврүндә Русија әһалисинин сәксән фаизи ач-јалавач јашајырды. Демәли, бизим рустәһсиллиләрин бир фаизичин һәмин вахтдача чөрәјә чатдырылмасы сијаси мәгсәд дашыјырмыш, бу халгы милли дилиндән узаглашдырмаг, милләти көлә һалына салмаг нијјәтини изләјирмиш. Бу чөрәји өз сијаси мәгсәдләринин хејринә итин габағына атан кими атырмышлар. Бу тарихи унутмаг олмаз.

Бу ачы тәчрүбәнин ачылығыны бол-бол јејә-јејә јенә ибрәтләнә билмириксә, милләтин зијалылары папағыны гаршысына гојуб дүшүнмәлидир, дизинә дөјүб ағламалыдыр.

Биз бу күн инкилисдилли тәһсилә ахмагла јенә һәмин ачы талејимизи тәкрар етмәк истәјирик. Әкәр бу, харичи дил өјрәнмәкдирсә, кәлин харичи дил өјрәнәк. Бунун үчүн тәдриси јахшылашдыраг. Мәсәлән, Шәрг факултәсинә, харичи дилләр институтларына кирән ушаглар 4—5 илә фарс, әрәб, инкилис, алман, франсыз, рус дилләринә јијәләниб диплом алырлар. Орта мәктәбдә тәдриси еләә гурмаг кәрәкдир ки, он ил мүддәтинә ушагларымыз мәшғул олдуғу харичи дили өјрәнсин вә али мәктәбдә ону камала чатдырсын. Мәкәр ана дилиндә тәһсил аланларын һамысы јахшы мүтәхәссис олур? Анчаг истеʼдадлылары парлајыр. Еләчә дә инкилисдилли тәһсилә кедәнләрин јалныз истеʼдадлылары бир јана чыхачаглар. Вә һәмин истеʼдадлы инкилисдиллиләр өз ана дилләриндә тәдрис көрсәләр дә, еләчә парлајачаглар — өз истеʼдадлары сајәсиндә вә көзәл билдикләри ана дили базасында инкилис дилини дә мүкәммәл өјрәнә биләрләр. Мәкәр Инкилтәрәдә, ја инкилисдилли башга өлкәләрдә һамы көзәл мүтәхәссисдир, ја һамы алимдир? Һәмин өлкәләрин әһалиси, әкәр јахшы јашајырса, бунун сәбәби инкилисчә билмәси дејил, һәмин өлкәләрин күчлү игтисади-һәрби-сијаси гүдрәтидир.

Инкилис дили өјрәнмәјә бир харичи дилә јијәләнмәклә мүасир мәдәни инсан олмағын бир факты кими бахмалыјыг. Бу һалда һәмин мәдәни идеала башга Авропа дилләрини — әрәб, фарс, чин, јапон вә с. дилләриндән бирини өјрәнмәклә дә чатмаг олар.

Мәним мәгсәдим чөрәк үчүн анасынын дилинә арха чевириб әчнәби дилә јүјүрән һәмсојума буну демәкдир ки, бу јүрүш милләтин зијаныдыр. Кедиб о харичи дили кәрәјинчә өјрәнмәјәнләр онсуз да ондан да авара галырлар, бундан да.

Әҹнәби дили камил өјрәниб, ону аилә-нәсил ән'әнәсинә чевирәнләр исә милләтдән узаглашмыш олурлар.

Бу күн биз әҹнәби дилдә тәһсилин (әҹнәби дил өјрәнмәјин јох, мәһз әҹнәби дилдә тәһсил алмағын) дәјәриндән данышаркән русдилли азәрбајҹанлылар өз кечмишләрини дурују чыхармаг үчүн о мејли мүдафиәјә галхырлар. Бунунла да беләләри әҹнәби тә'лими идеолокијаја чевирирләр. Бир вар ки, өзүн өзкә дилдә тәһсил алырсан, бу јолу аилән вә кәләҹәк нәслин үчүн сечирсән. Бу, милли мәнафе бахымындан зијанлыдыр, анҹаг фәрдидир. Вә бу фәрдилик мә'насында тәһлүкәли дејил. Өзләри ана дилиндән кәнар охујублар, бир фәрд кими галыблар. Инди әҹнәбилијин идеологуна чеврилибләр.

Ән аҹынаҹаглысы одур ки, һәмин идеолог ролунда бә'зи јазычыларымыз чыхыш едирләр. Бу она көрә бағышланмаздыр ки, јазычы халгынын дилинә бирбаша ҹавабдеһдир. Вә дәһшәтли дә бурасыдыр ки, бу јазычыларымыз дил сечмәјә, ана дилинин даирәсиндән чыхмаға һүгуги һадисә кими бахыр, ана дилиндән узаглашмағы демократија сајырлар. Һүгуги факт кими бахырлар вә һәтта ана дилинә өкеј мүнасибәти данмајанлары бејнәлхалг инсан һүгугунун позуҹулары сајырлар. Билмирәм, ана дилинин талејини горумаг нә вахтдан бејнәлхалг инсан һүгугуну позмаг маддәсинә дүшүр? Өвлады өзкә дилдә тәһсилә гојмаг һүгуги иш дејил, мә'нәви-тарихи һадисәдир. Јаздығы әсәри өвлады өз ана дилиндә охумајан јазычынын милләт адындан данышмаға нә дәрәҹәдә һаггы вар?

Бу мүнасибәтлә бағлы ики һадисә јадымда галыб. 1. Университетин 3-ҹү курсунда идим. Бир күн әдәбијјат методикасы мүәллимимиз пәртмүш һалда синфә кирди. Дәсмал чыхарыб алнында пучурланмыш тәрини силә-силә өз-өзүнә деди: «Дүз дејир, Бәхтијар дүз дејир, мән сәһв еләмишәм». Башыны галдырыб бизә бахды, сөзүнә давам етди: «Ушаглар, кафедрада Бәхтијар абрымы алды (Бәхтијар Ваһабзадәни дејирди). Деди ки, о орта мәктәб дәрслијини кимин үчүн јазмысан? Өз ушағыны русҹа охудурсан, ана дили китабыны мәним үчүнмү јазмысан? Мән дә ушагларымы русҹа гојаҹам, көрүм сәнин китабыны ким охујаҹаг? Дүз дејир, ушаглар, Бәхтијар ҹаван олса да, дүз дејир». Биз бу мүәллими чох истәјирдик. Орта мәктәб дәрсликләриндән биринин мүәллифи иди. Көзәл дәрс дејирди, тәләбәләринә валидејн кими бахырды. Инди ону даһа артыг севдик. Биз нә билирдик, кафедрада Бәхтијар мүәллим она нә дејиб. Оланы сәмимијјәтлә кәлиб бизә данышды. Бу е'тирафы илә севимли мүәллимимиз бизә ајрыҹа бир университет тәһсили верди. Ана дилимизин көзәллијиндән, ана дилиндә тәһсил алмағын ваҹиблијиндән данышды. Ушинскинин дилин милли варлыг үчүн нә демәк олмасы һаггында мәшһур фикрини кәтирди. Аллаһ она рәһмәт етсин. О бизим унудулмаз мүәллимимиз профессор Әлијар Гарабағлы иди. Бизим русдилли јазычыларымыз, зијалыларымыза мәсләһәт көрәрдик ки, рус педагогу Ушинскини охусунлар. К. Д. Ушински дејиб: «Ушағын јени өјрәндији дил доғма милли дилин характеринә јаддырса, бу дил о ушағын мә'нәви инкишафына ана дили гәдәр күҹлү тә'сир көстәрмәјәҹәк, онун руһуна вә ҹисминә нүфуз етмәјәҹәк, милли психолокијасынын зәнкинләшмәси үчүн тә'минат верән дәрин, сағлам көкләр бурахмајаҹаг. Һәмин дилләрлә өзүнә тәлгин етдији франсыз, инкилис, ја алман хасијјәти валидејнләрин шылтаглығы вә сәфеһ дәбчилик тәләбләринин уҹбатындан бу ушағы доғма вәтәнә өвлад едәҹәк ән дәјәрли мә'нәви кејфијјәтләрдән мәһрум едир; бу ушаг бир аз сонра хариҹи дил кими өз рус дилини өјрәнсә дә, бу рус дили бешик нәғмәси илә онун алдығы руһи раһатлығыны көстәрмәјәҹәк. Бурада тәәҹҹүблү һеч нә јохдур ки, белә тәрбијәләнмиш инсан һәјата гәдәм гојаркән өз доғма халгынын ичиндә өкеј көрүнәҹәкдир. Бу адам өзү кими бәдбәхтләрин мүһитиндә, бу сүн'и атмосфердә, бәлкә дә, хош һәјат сүрәҹәк, анҹаг һәмишә халгына јад олаҹаг. Һеч вахт белә адам халгыны, халгы да ону анламајаҹаг; нә гәдәр патриотизм маскасына кирсә дә, вәтәнсиз бир мүзирр варлыг кими галаҹагдыр».

Бујурун, бу да сизин ана дили јеринә өјрәндијиниз рус дилинин јијәси, даһи педагог вә психолог, халгынын бөјүк зијалысы К. Д. Ушинскинин франсыз, инкилис, алман дилләринин ардынҹа гачан руслара сөзү. Бу бүтүн милләтләр үчүн, бүтүн дөврләрдә гүввәдә олан, елми бахымдан тәсдигләнмиш бејнәлхалг психоложи дүстурдур.

2. Аспирант вахты филфакын рус бөлмәсиндә Азәрбајҹан дили дәрси дејирдим. Һөрмәтли јазычыларымызын биринин һекајәсини ев охусуна тапшырдым. Кәлән дәфә тәләбәләр һекајәни данышдылар, суаллара ҹаваб вердиләр. Јалныз һекајә мүәллифинин о синифдәки өвлады дәрсә һазырлашмамышды. Һекајәни үзүнә дә охуја билмәди. Јолдашлары она саташдылар ки, «Атоун һекајәсини бары охујајдын». Јазычымызын өвлады исә нә ҹаваб версә јахшыдыр: «Откуда мне знат, чей рассказ?».

Бәли, јазычынын өвлады онун әсәрини ана дилиндә охујуб ондан зөвг алмырса, бириниҹи, јазычынын өзү нә кишидир; икинҹиси, о өвлад милләт адамы ола биләрми? «Ана дилиндә» дејирәм, анҹаг, бәлкә, о өвладын анасы башга милләтдир. Бу һалда өвлад мүтләг ата дилиндә охумағы, атасынын өвлады олмағы баҹармалыдыр. Ана дилинә ата дили демәјин дә өз бәласы вар — ахы ата өвладына лајла демир. Р. Беһрудинин «Ата дили» ше'ри јадыма дүшдү:

Лајласы дилимдә охунсун кәрәк,
Әкәр «Ана дили» өз адымдыса.
Сәнә «Ана дили» неҹә дејим мән,
Әкәр мәним анам јад гадындыса!

Әлбәттә, шаир севмәкдә, аилә гурмагда милли гапалылыг, етник мүһафизәкарлыг тәблиғ етмир. Анҹаг тәләб едир ки, кәлән кәлин әринин дилини вә динини гәбул етсин, гадын әринин дилиндән ијрәнмәсин. Аиләдә доғулан ушағын анасынын вә атасынын дили фәргләнмәсин:

Јох, јох, мәһәббәтә сәд
чәкмирәм мән,
Гәнимәм, дилимә ким ки, гәнимди.

Кәрәмин дилиндә «ҹан, ҹан!»,
«Гурбанам!» сөјләјән Әсли
мәнимди.

Өзкәдилли, јахуд өвлады өзкәдилли јазычылар, шәксиз хошбәхт ола биләрләр. Бәс милләти јазычы дүшүнмәјәндә, «јүксәк» мәдәнијјәт вә рүтбә саһиби елита (сечмә) зијалылар нәзәрә алмајанда «гара ҹамаат» нә еләсин? «Гара ҹамаат» да проблеми чох садә һәлл едир: сечмәләрә бахыб о да голундан јапышыб ушағыны апарыр өзкәдилли тәһсилә. Бу һал күтләвиләшәндә милләтин кенефондунун дили неҹә ола биләр?

Белә јазычылар вә зијалылар милләти јох, өз аиләләринин талејини дүшүнүрләр. Бу да бир бәдбәхтчиликдир ки, өз әлимизлә аиләмизи милләтимиздән тәҹрид едирик.

Русҹа јазан јазычылар Анары, Јусиф Сәмәдоғлуну мисал кәтирирләр ки, онлар русҹа тәһсил алыблар. Әввәлән, онлар орта мәктәби ана дилиндә битирибләр, али мәктәбдә рус дилини мүкәммәл, мәһз өз ана дилләри базасында өјрәндиләр ки, үмумиттифаг аудиторијасына чыхсынлар, өз милләтләрини, мәдәнијјәтләрини тәблиғ етсинләр. Анар вә Јусиф Сәмәдоғлунун ана дилли бәдии әсәрләринә нә дејирсиниз? Онларын бәдии дилиндә милли түркҹәмиздән хариҹ нәфәс дујулурму? Ана дилимизи белә камил билсәк, сонра ким неҹә хариҹи дил өјрәнә билир, өјрәнсин. Анарла Јусиф бир мәрһәләдә русҹа охујублар, анҹаг азәрбајҹанҹа јазырлар ахы. Онларын өвладлары да өз ана дилиндә тәһсил алыр вә иншаллаһ, нәвәләри дә һәмин дилдә охујаҹаглар. Башгалары ушагларыны русҹа тәһсилә гојанда Анарын вә Јусифин аталары өз балаларыны ана дилиндә мәктәбә гојдулар. Чашдыныз, ҹәнаблар, тәшбеһи дүз кәтирмәдиниз. Каш Јусифин, Анарын вәтәндашлығынын, миллилијинин изи-тозу сизә дә дәјмиш олады.

Мәнә Гара Гарајевин, Таһир Салаһовун русдиллилијиндән атәш

ачырлар. Әввәлән, ҹәнаблар, сиз ики-үч даһидән јапышмысыныз, биз ади инсанлардан данышырыг. Иккинҹиси, билин ки, Гарајев, Салаһов ана дилиндә тәһсил алсајдылар, јенә даһи олаҹагдылар. Бәлкә, дејәсиниз, Сәттар Бәһлулзадә дә, Ашыг Әләскәр дә русдилли олублар. Даһиләр хүсуси категоријадыр, ҹәнаблар, кәлин, онлары сөһбәтини етдијимиз системә салмајаг. Бу керчәкликдир: даһи оланда нә олар, онларын аиләси, төрәмәләри дә өзләри тәһсил алан дилдә давам етсәләр, дөрдүнҹү нәсилләри азәрбајҹанлы олмајаҹаг. Гардашлар, сөһбәт исте'даддан јох, анадиллиликдән кедир.

Ана дилиндә тәһсил алмајан јазычыларымыз Н. Кәнҹәвинин шәхсијјәтиндән сөјкәнәҹәк кими, пәрдә кими истифадә едирләр. Буну һәтта бизи истәмәјәнләр дә билирләр ки, Низами дүнја әдәбијјатынын ән парлаг улдузларындандыр. Н. Кәнҹәви фарсҹа јазды, фарс дилини көјләрә галдырды. Азәрбајҹан дилинә, түркҹәјә һеч нә вермәди. Фирдовси, Рудәки, Ҹами кими фарсдиллиләр Азәрбајҹан әдәбијјатына неҹә тә'сир едибләрсә, Низами вә онун азәрбајҹанлы башга мүасирләри дә о гәдәр шеј верибләр.

Тәсәввүр един, Низами, Хагани ана дилиндә, түркҹә јазмыш олсајдылар, әдәби дилимиз XII әсрдә һансы сәвијјәјә галхарды. Јазычынын анадиллилијиндән данышанда буну нәзәрдә тутуруг. Мәнимлә мүбаһисә едән рустәһсилли јазычы достум, мән сизин исте'дадыныза бөјүк һөрмәт едирәм. Бизим аиләдә рус дилиндә ән чох охунан јазычылардан бири Сизсиниз. Бу әсәрләр Сизин исте'дадыныздыр. Сизин ишләдијиниз жанр бизим әдәбијјатымызда јох кимидир. Мән истәрдим ки, бәдии дилимиздә Сиз бу жанрын дилини һазырлајајдыныз. Мәним истәдијим будур, гардашым. Русҹа јаздығыныз үчүн Сизи данламырам, мән, садәҹә, Сиздән умурам. Сиз бәдии дилимиздә һүгуг үслубунун дилини јарада биләрдиниз. Пушкинин франсызҹаны көзәл билмәсини мисал кәтирирсиниз. Ахы, дајәси балаҹа Пушкинә нағылларла, халг ше'рләрилә рус дилинин көзәлликләрини өјрәтмишди вә ахы Пушкин мүасир рус милли дилинин банисидир. Мән дә буну дејирәм ки, хариҹи дили билин, анҹаг ана дилимизи дә өјрәнин. Бәли, өјрәнин. Јадыныздадыр, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә јетишән бәдии әдәбијјат классикләримизин әксәријјәти Гори семинаријасынын јетирмәләридир. Буну да билирсиниз ки, семинаријада ана дилиндә данышдығыны ешитдикдә шакирдләри сәрт ҹәзаландырырдылар. Буна көрә дә ораны гуртаранларымыз русҹаны ана дилиндән даһа көзәл билирдиләр. Ф. Көчәрли Н. Нәримановун кечән әсрин 90-чы илләр драмларындан данышаркән јазырды ки, елә бил мүәллиф русҹа дүшүнүб, түркҹә јазыб. Јахуд, Ү. Һаҹыбәјлинин мәхсуси мәгаләләри вар. Орада дејир ки, семинаријаны гуртармыш русдилли зијалыларымыз (тәбии ки, јазычыларымыз да) јорулмадан чалышмалы, чохлу јазмалы, ана дили билијиндәки гүсурлары арадан галдырмалыдырлар.

Бәс букүнкү өзкәдиллиләримиз ана дилини мүкәммәл өјрәнмәјә, ана дилиндә сәһвсиз данышмаға нә гәдәр ҹәһд көстәрирләр? XI әсрин надир түрк сәнәт абидәси «Гутадғу билиг»дә белә бир јер вар: «Дилин өјүләҹәк тәрәфи чохдур, дилә бирҹә — јалныз сөјмәк олмаз». Букүнкү русдилли азәрбајҹанлыларымызын чоху ана дилиндә бәрбад данышыр, дилин грамматикасыны тәһриф едирләр — онларын аналарынын дилиндә белә данышмағы милли дилимизә сөјмәкдир. Гардашым, Үзејир бәјин тәҹрүбәсиндән нијә данышмырсыныз? Һәмин дөвр јазычыларымыз, драматургларымыз русҹа чох тәмиз јаза билирдиләр — Ч. Ајтматов кими, бизим Ибраһимбәјов гардашлары кими (мән бу сәнәткарлары әсла ирад тутмаг үчүн хатырламырам, онларын бөјүк исте'дадыны тәшбеһ кәтирирәм). Бу мәгалә һазыр оландан сонра «Space» телевизијасында Рүстәм Ибраһимбәјовла исте'дадлы журналистимиз Нәркиз ханымын мүсаһибәсини динләдим. Фәлсәфи, психоложи бахымдан чох дәрин бир сөһбәт иди. Букүнкү инсан үчүн һәр ҹәһәтдән ибрәтли иди. Рүстәм Ибраһимбәјов сөһбәтиндә бә'зән русҹаја кечирди.

Әсас ана дилиндә — азәрбајҹанҹа данышды. Ана дилиндә бир ҹүмләнин гурулушунда да, бир сөзүн тәләффүзүндә дә тәһриф көрмәдим. Вә мәнә чох мүнис тә'сир бағышлајан бир мәгам кәлди — русҹа данышдығы јерләрдән бириндә деди ки, бу да техники шәраитин нәтиҹәсидир, кәрәк инди биз ана дилимиздә данышајдыг. Бу гајғы долу тәәссүфдә мән бөјүк сәнәткарын милләтинә, милли дилинә өз исте'дадына лајиг бир һөрмәт дујдум, милләт адамы будур.

Анҹаг ахы о сәнәткарларымызын јазычы-вәтәндаш идеалы варды. Русун нә чох јазычысы, драматургу! Бәс азәрбајҹанлы үчүн ким јазмалыдды? Вә Мирзә Ҹәлилин белә бир сөзү варды ки, «мәгсәдимиз Азәрбајҹан түркүнүн гулағына бә'зи-пара сөзләр демәк иди, күман едирәм ки, мәгсәдимизә чатдыг». Бәли, мәгсәдләринә чатдылар: јорулмадылар, чалышдылар, јаздылар, позуб јенә јаздылар вә ана дилиндә сәнәт әсәрләри јаратдылар, милләтә сөз дедиләр.

Буна көрәдир ки, бу русҹа тәһсиллиләрдән бир нәфәр шаир чыхмады. Түркҹәмизин көзәллијини, ширинлијини, нүмајиш етдирән вә ону јазылы дил кими һәмсојларына чевирән чох надир исте'дад саһиби насирләримиз(драматургларымыз) јетишди, анҹаг шаир јох. Онлар, русҹа тәһсиллиләр, русдиллиләр ана дилини анҹаг нәср јазмаг имканында өјрәндиләр. Онларын ичиндән М. Ә. Сабир вә М. Һади јетишмәди. Бөјүк һәрфлә шаир олмаг үчүн ана дили илә бағлылығын арасы кәсилмәзлији олмалыдыр. Бизим о сәнәткарларымыз рус дилиндә дәрс демәк үчүн һазырланмышдылар. Анҹаг онлар билдиләр ки, ана дилиндә јазырсанса, өз милләтинсән, башга дилдә јазырсанса, демәли, ону, ана дилини унутмағын һесабына өјрәнмәлисән. Күҹүн чатырса, башга дилдә, һәтта дилләрдә јаз, анҹаг милләтинин өвлады галмаг истәјирсәнсә, ана дилиндә дә јаз. Тарихимиздә Фүзули тәҹрүбәси вар: бу бөјүк киши үч дилдә диван јаратды — түркҹә, фарсча, әрәбҹә. Вә дүнја бәдии әдәбијјатынын шаһ әсәрләриндән сајылан «Лејли вә Мәҹнун»у мәһз ана дилиндә—түркҹә јазды.

Бә'зиләри мәнә Р. Тагорун инкилисҹә јазмағыны өрнәк көстәрирләр. Мән билмирәм, Тагор ана дилини—һиндҹәни билиб, ја билмәјиб. Анҹаг ону билирәм ки, онун романыны он милјонларла һиндли јох, јалныз бир груп инкилистәһсилли һиндли охујуб. Демәли, Тагор дүнјаја зөвг вериб, халгына јох. Һалбуки «Фәлакәт» романындакы идеја јүз милјонларла һиндлијә кәрәк иди. Бәләликлә, рустәһсилли Ҹ. Мәммәдгулузадәнин Азәрбајҹан халгына ашыладығы бәдии зөвгү вә бөјүк мәсләки инкилистәһсилли Робиндранат Тагор һинд халгына верә билмәјиб. Көрүн бөјүк философ Ҹәмаләддин Әфгани нә јазыр: «Милләти јашатмаг истәјән алимләрин биринҹи вәзифәси будур ки, онлар өз ана дилинин инкишафына лагејд олмасынлар... Әкәр белә олса, шүбһәсиз ки, о милләт инкишафын јүксәк зирвәсинә чатар, онун нүмајәндәләри бәшәр сәадәтинин бүтүн мәзијјәтләрини әлдә едә биләрләр. Буна көрә дә алимләр милләтин маһијјәтини, арифләр (зијалылар — **Т. Һ.**) онун мәзијјәтләрини о заман јахшы ашкар едәрләр ки, тәһсил, тә'лим, тәдрис, милли тәбәгәләрин фәнләрдән (бу, елмдир — **Т. Һ.**) вә сәнәтләрдән (бәдии әдәбијјат бура аиддир—**Т. Һ.**) истифадәси о милләтин өз дилиндә олсун». (Ҹәмаләддин Әфгани. Сечилмиш әсәрләри. Бакы. 1998. с. 12—13).

Бу сөзләри дејән Әфгани көрүн нечә дил билмишдир: «Онун Истанбул университетинин тәләбәләри гаршысында Анадолу түркҹәсиндә, Бакыда Азәрбајҹан түркҹәсиндә, Петербургда русҹа, Парисдә франсызҹа данышдығы мә'лумдур» (Ш. Гурбанов, орада, с. 5). Бунун үзәринә чох мүкәммәл билдији фарс, әрәб вә инкилис дилләрини дә әлавә едәк. Бујурун, ҹәнаблар, бу гәдәр әҹнәби дил билән философ тәвсијә едир ки, тәһсил милләтин өз дилиндә олмалыдыр.

Бөјүк философун бу сөзләри бизим милләтимиз, бизим зијалыларымыз үчүн дә ибрәтлидир: «Илләрдән бәри фајдалы елмләрдә вә фәнләрдә уста олан инкилисләр һин-

дистан мәмләкәтләриндә һөкмранлыг едирләр. Бәс нә сәбәбә һинд алимләри онлардан өз вәтәнләри үчүн бир фајда әлдә етмәмишләр? Мадам ки, онлар һәмин елми дәјәрләри өз ана дилләринә тәрҹүмә етмәјибләр, нә ҹүр ола биләр ки, о мaариф бу милләтин дә бүтүн тәбәәләри үчүн үмуми олсун? Әкәр маариф әҹнәби дилдә тәдрис едилирсә, неҹә мөһкәм вә фајдалы ола биләр?» (Јенә орада, сәһ. 15). Әкәр һикмәт бир груп һиндлинин инкилисҹә билмәсиндәдирсә, бу күн һамы һиндистанын ҹаһаншумул сәнајеси, һәрби гүдрәти, атом енержи стансијалары вә с.? Демәли, милләтин, дөвләтин гүдрәти бир групун дәбдә олан мүасир дүнја дилиндә тәһсил алмасында дејил, тәһсилин милләтин өз дилиндә вә күтләви фәалијјәтиндәдир. Вә мә'лумдур ки, әҹнәби дилдә тәһсил күтләви ола билмәз, бүтүн милләти әһатә едә билмәз. Бурада бир мәтләб дә вар: өзкәдилли тәһсилин архасында өзкә гүввәләр дајаныр. Вә бу өзкә гүввәләр сәнин милләтинә елми тәһсили о дәрәҹәдә верир ки, сәнин милләтинин инкишаф сәвијјәси мүәјјән дәрәҹәјә гәдәр кәлсин, һәмин өзкә гүввәләрин милли инкишафындан чох ашағы дајансын. Демәли, о азачыг елми, тәһсили дә сәнин милләтини инкишаф етдирмәк үчүн јох, өз дилини сәнин мәмләкәтиндә јерләшдирмәк, сәнин дилини сыхышдырмаг үчүн верирләр. Белә өзкә гүввәләр јахшы билирләр ки, милләтин, дөвләтин, миллилијинин сыхышдырылмасы онун дилиндән башланыр. Јохса Шәргин вә үмумијјәтлә, дүнјанын гәдим елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән олан Һиндистан инкилис тәһсилинин сајәсиндә, Әлибәј Һүсејнзадә демишкән, нијә «әрши-ә'лаја галхмады?».

Өзкәдилли тәһсилин бүтүн «һикмәти» бундан ибарәтдир; әҹнәби дил әҹнәбијә нә гәдәр лазымдырса, сәнә о гәдәр билик верир. Бәсдир, бу инкилисҹәни көзүмүзә сохурлар. Дәб дүшүб: филан тәләбә диплом ишини инкилисҹә јазыб. Нә олсун?

Һәмин тәләбә диплом ишини өз ана дилиндә даһа көзәл јаза биләрди.

Бә'зи литсејләр, коллеҹләр милләтин сечмә ушагларыны топлајыб, јүксәк көстәриҹиләрини бајраг едирләр. Ҹәнаблар, һәмин сечмә тәләбәләр өз ана дилләриндә вә республиканын истәнилән үмумтәһсил мәктәбләриндә дә елә көрүнәҹәкдиләр. Анҹаг һәмин сечмә шакирд вә тәләбәләрин башынын үстүндә о тәһлүкә галыр ки, онларын инкишафы өзкә гүввәләр тәрәфиндән тәнзим олунаҹаг, онларын сычрајышлы инкишафына имкан верилмәјәҹәк. Она көрә дә милли тәһсил кетмәли, тәһсил милләтин гајғы вә мәнафеји илә идарә олунмалыдыр. Јенә Ҹәмаләддин Әфганијә сөз верирәм: «Ҹаһил бир милләтлә фәхр етмәји һеч бир ағыллы адам өзүнә рәва билмәз. Демәли, анҹаг елм вә маарифлә шан-шөһрәтә јүксәлмиш бир милләтлә фәхр етмәк олар. Елм вә маариф олмајынҹа шан-шөһрәт дә ола билмәз. Елм вә маариф о заман милләтин шәрәфинә сәбәб олур ки, һамы ондан истифадә едә билсин. Доғма дилдә олмајан елм вә маариф исә һамынын малы ола билмәз» (Јенә орада, с. 15).

Инди көрүрсәнми, еј мәним рустәһсилли достум, философ Ҹ. Әфгани Тагорун инкилисҹә јазмағыны алгышламыр, анҹаг сән алгышлајырсан. Ахы бә'зиләри һесаб едирләр ки, Тагорун инкилисҹә јазмағы һинд дилинин зәифлијиндән кәлир. Бу күн дүнја Тагору инкилисҹәдән тәрҹүмә илә охујур, онда һинд дилинин мүдриклијини көрмүр. Әлишир Нәваи вахтилә Шәргин дөрд зәнкин дилинин сырасында һиндҹәни дә верирди, һинд, әрәб, фарс, түрк дилләри.

Дилин нәлијини билмәк үчүн дөвләтчиликдәки ролуна диггәт јетирмәк кифајәтдир: дөвләт сәнәдләринин фарсҹа јазылдығы, сарајда, зијалылар мүһитиндә фарсҹа данышылдығы үчүн Шаһ Исмајылдан сонра, сәфәвиләрин өз заманындаҹа Азәрбајҹан түрк дөвләти фарслашды. Бејнәлхалг јазышмалары фарсҹа апардығы һалда, дахилдә дөвләт сәнәдләри түркҹә јазылдығы, дөвләт сәвијјәсиндә рәсми данышыглар, ади сөһбәтләр түркҹә кетдији үчүн Түркијә — Османлы түрк дөвләти галды.

Көрүндүјү кими, дөвләтин вә ајры-ајры фәрдләрин ана дилинә мүнасибәти нәтиҹә е'тибарилә бир кәлир. Јадымдадыр ки, рустәһсилли бир Азәрбајҹан дилчиси 60-ҹы илләрдә әһалинин сијаһыја алынмасында миллијјәт сәтриндә «рус» јазды. Нијәсини сорушдуг, деди ки, «мыслю на русском языке».

Бир дәфә республика психиатору проф. Ағабәј Султанов телевизија чыхышында ејнән белә деди: «Милләт о заман батыр ки, дилини унудур. Милләт өз дилиндә данышмајанда дил мәһв олур. Башга дили дә билмәк лазымдыр... бу башга мәсәләдир». Һөрмәтли психолог милли дилин дә јашаныш психолокијасыны дүрүст гијмәтләндирмәлидир. Милләтин дилинә зијалы мүнасибәти белә олмалыдыр. Инкилтәрәнин Еденбург университетинин профессору Гулам Рза Тәбризлинин телевизија чыхышындакы бу сөзләр мәни чох һәјәҹанландырды: «Еденбургдан јемәк пулуму вериб тез-тез анамла данышмышам—тәкҹә анамы јох, һәм дә ана дилими ешидим». Беләҹә, милләтин оғлу анасы илә ана дилини бир-бириндән ајырмаз.

Мән бир аз һәјәҹанлы данышдым. Мән, милләтин өз дилинә вә өз дилиндә тәһсилинин нәзәри мәсәләләринә мүнасибәти һаггында ики кәлмә дедим; милләтин өвладларынын өз дилинә радикал мүнасибәтләринин өзкә-јабанчы сијасәтләрлә үстүстә дүшәндә верә биләҹәји хәталара садәҹә ишарә етдим. Јадларын бүкүнкү һәрҹмәрҹликдән суи-истифадә етдикләринә диггәти јөнәлтдим. Анҹаг әслиндә, мәним милли дилимин һеч бир горхусу јохдур—онун тарихи һәмишә мүбаризәдә кечиб вә һәмишә галиб чыхыб.

Индики инкилисҹәјә ахын да бир күн русҹаја ахын кими олаҹаг. Бир күн алман, бир күн чин дилинә ахаҹаг. Һамысында да пешиман олуб, ана дилинә гајыдаҹаглар. Мән садәҹә истәјирәм ки, милләтин исте'дадлы өвладлары бу күн ора-бура ахмасынлар, өз ана дилини инкишаф етдирсинләр. Кәләҹәјин Низамиләри, Нәсрәддин Тусиләри гој ана дилимизи — түркҹәмизи јүксәлтсинләр. Биз дүнјанын дәјәрли дүшүнҹә мәһсулларыны өз дилимизә чевирдијимиз кими, гој дүнјанын башга халглары да түркүн исте'дадлысынын әсәрини түркҹәдән өз дилләринә чевирсинләр.

АНАР ФӘХРИ ДОКТОР СЕЧИЛДИ

Халг јазычысы бу ада филолокија үзрә дәјәрли тәдгигатларына көрә лајиг көрүлүб.

Республика Елмләр Академијасынын Нәсими адына Дилчилик Институту елми шурасынын кениш иҹласында Азәрбајҹан Јазычылар Бирлијинин сәдри, јазычы Анара институтун фәхри доктору диплому тәгдим едилиб.

Институтун директору, профессор Ағамуса Ахундов өз бәдии әсәрләри илә дилимизин зәнкинләшмәсинә хидмәт етдијинә вә Азәрбајҹан дили үзрә дәјәрли тәдгигатларына көрә јазычынын бу ада лајиг көрүлдүјүнү билдириб.

Академик Камал Талыбзадә, институт елми шурасынын үзвләриндән профессорлар Мүсејиб Мәммәдов, Севил Меһдијева, филолокија елмләри доктору Роза Ејвазова вә дикәрләри халг јазычысы Анарын Азәрбајҹан дилинин инкишафында көрдүјү хидмәтләрдән данышараг ону фәхри ада лајиг көрүлмәси мүнасибәтилә тәбрик едибләр.

ТӘ'ЛИМ РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН МӘКТӘБЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛЛАШДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Емма ХӘЛИЛОВА,
АПКИА вә ЈҺБИ-нин кабинет мүдири.

Азәрбајчан тәһсилинин гуручусу, дилимизи, әдәбијјатымызы севән һөрмәтли президентимиз чәнаб һ. Әлијев республиканын тәһсил ишчиләри вә бу ил али мәктәбләрә дахил олмуш тәләбәләрлә көрүшүндә сөјләдији нитгиндә күнүн чох вачиб проблемләриндән биринә — рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисинә тохунараг деди ки, совет дөврүндә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә «Азәрбајчан дилини, Азәрбајчан әдәбијјатыны тәдрис едирдиләр, амма бу о гәдәр дә һөрмәтли бир фәнн һесаб олунмурду — јә'ни ону билсән дә олар, билмәсән дә. Бунлары мән мәһз о заманлар мушаһидә етмишдим. Мән о вахтлар растлашырдым ки, рус мәктәбләриндә охујан ...кәнчләр шаирләримизи — Низамини, Фүзулини, башгаларыны, мүасир шаирләримизи танымырдылар, онларын әсәрләрини охумурдулар... О вахт бу нөгсан мүмкүн иди. Амма инди бу нөгсана јол вермәк олмаз».

Мөһтәрәм президентимизин бу чағырышы рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилини тәдрис едән мүәллимләримизи бир даһа өз гүввә вә бачарыгларыны, педагожи усталыгларыны сәфәрбәрлијә алмаға бир чағырышдыр. Буна көрә дә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин практик јолла тәдрис едилмәси мүһүм бир мәсәлә кими гаршыда дурур.

Мушаһидәләр көстәрир ки, бу саһәдә бир сыра нөгсанлара јол верилир. Бу нөгсанлар һәр шејдән әввәл, дәрсин дүзкүн тәшкил олунмамасы илә әлагәдардыр. Мә'лумдур ки, тә'лим мүәллимлә шакирдин гаршылыглы әмәк просесидир. Бу просесдә мүәллим тәшкиледичи вә истигамәтверичи рол ојнајыр. Мүәллим дәрсә һазырлашаркән һәр бир мөвзунун тәдриси илә әлагәдар гаршыја гојулан мәгсәди, дәрсин һансы мәрһәләсиндә нәләрдән истифадә едәчәјини, нәји өјрәдәчәјини, нечә өјрәдәчәјини мүәјјәнләшдирмәлидир.

Дәрсдә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг үчүн мүәллим һәр бир шакирдин фәрди хүсусијјәтләри илә таныш олмалыдыр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, бүтүн шакирдләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүхтәлиф грамматик һадисәләр үзәриндә мүшаһидәләр апарсын, тәһлил етсин, өз ана дили илә Азәрбајчан дилини тутушдурараг охшар вә фәргли чәһәтләри тапсын, шүурлу сурәтдә әгли нәтичәләр чыхарсын, ону нитгиндә ишләдә билсин. Чүнки јалныз фәал вә шүурлу сурәтдә газанылмыш билик һәгиги билик олур.

Тә'лими рус дилиндә олан мәктәбләрин Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг үчүн мүхтәлиф васитәләрдән вә јоллардан истифадә едилир. Бунлар ашағыдакылардыр:

I. Азәрбајчан дили дәрсләриндә әјаниликдән — шәкил, схем, чәдвәл вә плакатлардан истифадә едилмәси һәм тәдрис просесини, һәм дә шакирдләри фәаллашдырыр, дәрсләрин чанлы кечмәсини тә'мин едир.

Сумгајыт шәһәр 2 сајлы мәктәбин мүәллими Н. Мәммәдова 1-чи синифдә дәрс кечәркән илк күнләр мүхтәлиф әшја вә шәкилләри шакирдләрә көстәрир, шакирдләр исә бу шәкилләрә бахараг: «Бу довшандыр», «Бу алмадыр», «Гуш учур», «Оғлан одун доғрајыр», «Гыз јазы јазыр» вә с. чүмләләри гурурлар. Сонра шакирдләр бу чүмләләри хорла охујурлар.

II. Грамматика вә нитг инкишафы дәрсләриндә карточкалардан истифадә едилмәси мәгсәдәујғундур. Бакыдакы 214 сајлы мәктәбин мүәллими Е. Әлиханова исмин һаллары мөвзусуну кечиб гуртардыгдан сонра үзәриндә исмин һаллары јазылмыш алты карточканы ушаглара пајлајыр. Сонра о, мүхтәлиф һалларда олан исимләри бир-бир охујур. О, «Китаб» сөзүнү охудугда шакирдләр үзәриндә «Адлыг һал» јазылмыш карточканы, «Мәктәбә» сөзүнү охудугда үзәриндә «Јөнлүк һал» јазылмыш карточканы галдырырлар. Дикәр дөрд һалда јазылмыш сөзләр үчүн дә мүвафиг олараг карточкалар галдырылыр.

Шакирдләрдән ким үзәриндә башга һалын јазылдығы карточканы — јә'ни сәһв карточка галдырарса, мүәллим ону јазы тахтасына чыхарараг һәмин сөзү јаздырыр, тәһлилини апармаг вә чүмлә ичәрисиндә ишләтмәји тәләб едир.

Мүәллим јенә һәмин синифдә фе'лин әмр формасыны кечәркән, онун шәхсләрә көрә һалланмасыны шакирдләрә даһа дәриндән мәнимсәтмәк үчүн ашағыдакы формада карточкалар пајлајыр:

1. Фе'лин шәхс әвәзликләрини де.
2. «Ал», «бил», «дур», «күл» сөзләрини шәхсә көрә дәјиш.
3. Һәмин сөзләри чүмлә ичәрисиндә ишләт.

Мүәллим бу карточкаларын һәрәсини бир шакирдә верир. Шакирд карточкада тәләб олунанлары јазы тахтасында изаһ едир, галан шакирдләр исә јерләриндә һәмин ифадәләри тәкрар едирләр.

III. Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг үчүн тә'лимин техники васитәләриндән истифадә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Сумгајыт шәһәриндәки 14 сајлы мәктәбин мүәллими һ. Салманова кодоскопдан, диопроекторлардан, епидиоскорлардан вә с. кениш истифадә едир. О, V синифдә «Диалог» мөвзусуну кечәркән «Телефонда данышан гыз» слајдыны кодоскопла көстәрәрәк шакирдләрдән бурда һансы диалоглардан истифадә етмәк лазым кәлдијини сорушур.

Һәгигәт мүәллим шакирдләрдә рабитәли нитги инкишаф етдирмәк вә онларын фәаллығыны артырмаг үчүн мәтни синхрон шәкилдә магнитафонда сәсләндирир. Мәтн магнитафонда 3 дәфә сәсләндирилир. Биринчи дәфә шакирдләр ешидир, икинчи дәфә үрәкләриндә һәмин ешитдикләри чүмләни тәкрар едир, үчүнчү дәфәдә исә хорла тәкрар едирләр. Сонра исә мүәллим шакирдләрдән мәтнә аид суаллара чаваб вермәләрини тәләб едир.

Һәгигәт Салманова VII синифдә «Хејирхаһлыг» мөвзусуну кечәркән мәтнин лент јазысыны синхрон сәсләндирир. Мәтнин охунушу гуртардыгдан вә ешитдикләри чүмләләр тәкрар едилдикдән сонра шакирдләр ашағыдакы суаллара чаваб верирләр:

1. Бу һадисә нә вахт олмушдур?
2. Һавалар нечә иди?
3. Адил һарадан гајыдырды?
4. Адил вә јолдашлары мәктәбдән гајыдаркән нә көрдү?
5. Ушаглар нә етдиләр?
6. Акиф гочадан нә сорушду?
7. Гоча она нә пычылдады?
8. Ушаглар гочаја нечә јардым етдиләр?
9. Синиф рәһбәри Акифи јанына чағырыб нә деди?
10. Директор онлары нә үчүн чағырмышды?
11. Онлар директорун отағына кирәндә кими көрдүләр?
12. Директор хәстәханадан нә мәктубу алмышды?
13. Директор вә гоча ушаглара нә етдиләр?
14. Сиз нечә һәрәкәт едәрдиниз?

Бундан сонра рабитәли нитглә бағлы шакирдләрин фәаллығыны артырмаг үчүн ашағыдакы типли чалышмалар үзрә иш апарылыр:

1. Гара һәрфләрлә верилмиш сөзләри она јахын мә'налы сөзләрлә әвәз един.

1. Бу һадисә апрел ајынын әввәлиндә **олмушду.** 2. Бирдән **гоча** бир кишинин јолда јıхылдығыны **көрдүләр.** 3. Гоча чох **зәиф** вә **анлашылмаз** бир сәслә она нә исә **пычылдады.** 4. Ушаглар **баша дүшдүләр** ки,

һәким чағырмаг лазымдыр. 5. Закир **чәлд** јолун о бири тәрәфинә кечиб телефон апаратына јахынлашды. 6. **Лакин** ушаглар гочаны **јаддан чыхармадылар.** 7. О күндән **хејли** кечмишди. 8. Гочанын **вәзијјәти** јахшылашмышды.

II. Ашағыдакы чүмләләри тамамлајын.

1. Бу һадисә апрел ајынын әввәлиндә ... 2. Күчлү күләк әсир, јағыш ... 3. Адил өз јолдашлары Акиф вә Закирлә мәктәбдән ... 4. Евә чатмаға аз ... 5. Бирдән гоча бир кишинин јолда јыхылдығыны ... 6. Ушаглар тез гочанын јанына ... 7. Ушаглар баша дүшдүләр ки, һәким чағырмаг ... 8. Бир аз сонра тә'чили јардым машыны кәлди вә гочаны хәстәханаја ... 9. Лакин ушаглар гочаны јаддан ... 10. Һәкимләр һәр күн бу ушаглары хәстәханада ... 11. О күндән хејли ... 12. Директор вә гоча баба ушаглара тәшәккүр ...

III. Бурахылмыш сөзләри јеринә гојун.

1. Бу ... апрел ајынын әввәлиндә олмушду. 2. ... һәлә о гәдәр дә истиләшмәмишди. 3. Күчлү ... әсир, ... јағырды. 4 Евә ... аз галмышды. 5. Ушаглар тез гочанын ... гачдылар. 6. Лакин әтрафдакы ... һеч нә ешидилмирди. 7. Ушаглар ... дүшдүләр ки, һәким чағырмаг лазымдыр. **8.** Бир аз сонра ... машыны кәлди вә гочаны ... апарды. 9. Лакин ушаглар ... јаддан чыхармадылар. **10. О** күндән ... кечмишди. 11. Гочанын ... јахшылашмышды. 12. Директор хәстәханадан ... алмышдыр.

VI. Сөзләрин әкс мә'насыны сөјләјин.

әввәл —	чәлд —
исти —	јахшылашмаг —
күчлү —	тә'чили —
аз —	нараһат —
гоча —	хејирхаһлыг —

Бу типли чалышмалар васитәсилә мүәллим бүтүн синфи ишләдир. Бу чалышмалар шакирдләри фәаллашдырмадан башга, һәм дә өјрәтдикләри дәрс материалыны дәриндән мәнимсәмиш олур вә онларын јазылы вә шифаһи нитгләрини инкишаф етдирир.

Сәһвләрин тәсһиһи мәшғәләсиндә дә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг үчүн имкан чохдур. Хачмаз рајон 2 сајлы мәктәбин мүәллими З. Бабашов јазы тәсһиси дәрсиндә шакирдләр вә јазы ишләри һаггында гыса мә'луматдан сонра характерик сәһвләрин коллектив сурәтдә тәсһиһини апарыр, шакирдләрин диггәтини сәһвләр үзәриндә нечә ишләјәчәкләринә јөнәлдир!

— Вадим, сән һансы дүзәлиши апарачагсан?

— **«мәндә», «атамда»** сөзләриндә **да, дә** һиссәсини ајры јазачағам, чүнки онлар бағлајычыдыр.

— Валентина, сән нә едәчәксән?

— Мән **«көзү»** сөзүнү һалландырачағам вә она бәнзәр сөзләр тапачағам.

— Лејла, сән һансы сәһвләри дүзәлдәчәксән?

— Мән **«бојук», «гозал», «јенли», 'хүндүр»** сөзләриндә бурахдығым сәһвләри дүзәлдәчәм вә сөзләри **«бөјүк», «көзәл», «енли», «һүндүр»** кими јазачағам.

Беләликлә, дәрсдә мүхтәлиф нөв иш кедир. Шакирдләрдән бә'зиләри сәһвә јол вердији сөзү бир нечә дәфә көчүрүр, бә'зиләри һалландырыр, замана вә шәхсә көрә дәјишир, ејни көклү сөз тапыр, спесифик һәрфләри өјрәнир, онлары чүмлә вә сөз ичәрисиндә ишләдир.

Сонра мүәллим кичик һәчмли (3—4 чүмләдән ибарәт) имла јаздырыр. Имланын мәтнинә синфин бүтүн шакирдләри үчүн характерик олан сәһвләрә аид бир нечә гајда дахил едилир.

Шакирдләрин нитгинин инкишафы үзрә апарылан бүтүн фәаллашдырмалар ашағыдакы мәгсәдләрә хидмәт етмәлидир: 1) Шакирдләрин лүғәт еһтијатларынын зәнкинләшдирилмәсинә; 2) Онларда рабитәли нитг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсинә; 3) Фәрди нитг нөгсанларынын арадан галдырылмасына.

Шакирдләрин нитгиндәки нөгсанлара дәрсдә дүзәлиш вермәклә кифајәтләнмәк олмаз. Бу ишдә шакирдләрин дә фәаллығыны тә'јин етмәк, онларын өз јолдашларынын нитгинә нәзарәт етмәләринә чидди фикир вермәк лазымдыр. Јолдашынын нитгиндәки нөгсанлара дүзәлиш верән шакирд данышаркән мәс'улијјәт һисс едир.

АТАЛАР СӨЗЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Шәһла ШӘМИЈЕВА,
педагожи елмләр намизәди.

Аталар сөзү илә шакирдләр ибтидаи синифләрдән таныш олурлар. «Әлифба» вә «Оху» дәрсликләриндә һәр бир мәтндән сонра аталар сөзү верилир. Апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр аталар сөзү һаггында илк мә'луматы синиф мүәллиминдән алырлар. Синиф мүәллими аталар сөзүнүн маһијјәти, јаранмасы һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәсә дә, онларын баша дүшәчәји дилдә аталар сөзүнүн нәсиһәтверичилик хүсусијјәтини анлатмаға чалышыр.

Аталар сөзү вә мәсәлләр шифаһи халг әдәбијјатынын мүһүм бир һиссәсини тәшкил едир. Аталар сөзү — өјүд, нәсиһәт демәкдир. Халг һикмәти олан аталар сөзү һәјат тәчрүбәсиндә дәфәләрлә сынагдан чыхмыш, тәсдигләнмишдир. Һазырчаваб олмаг, ејһамла сөз демәк, аталар сөзү үчүн характерик хүсусијјәтләрдир. Мәһз бу хүсусијјәтинә көрә дә аталар сөзү һәр бир шәхсин лексиконуна дахил олмушдур.

Ибтидаи синиф дәрсликләриндә јүздән чох аталар сөзү верилиб. Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, әксәр мүәллимләр илк күндән аталар сөзү үчүн дәфтәр ајырмағы төвсијә едир. Мәтнин сонунда верилмиш аталар сөзләрини вә һәмчинин валидејнләрин көмәји илә өјрәнилән аталар сөзләрини дәфтәрә јазмағы шакирдләрә тапшырыр. Дөрд ил әрзиндә јүздән чох аталар сөзү шакирд дәфтәриндә топланыр. Бә'зи мүәллимләр мүхтәлиф мөвзуларла бағлы (достлуг, вәтән, икидлик, әмәк, гәһрәманлыг) аталар сөзләринин әзбәр сөјләнилмәси јарышыны тәшкил едирләр.

Башга бир мүәллим исә иш тәчрүбәсиндә варислији әсас көтүрүр. Әввәлки синифләрдә верилмиш аталар сөзләрини јада салыр, сонра онун синоними олан јенисини тәгдим едир.

Ибтидаи синифләрдә билијин әсасы гојулур, јухары синифләрдә исә инкишаф етдирилир. Ибтидаи синифләрдә мүкәммәл тәһсил алан шакирд тәһсилин икинчи пилләсиндә дәрс јүкүнүн ағырлығына давам кәтирә билир. «Әлифба» вә «Оху» дәрсликләри васитәсилә бәдии әдәбијјат нүмунәләрини өјрәнән шакирдләр V синифдә әдәбијјат һаггында илкин елми мә'лумат алыр.

V синифдә аталар сөзү вә мәсәлләрин тәдриси заманы мүәллим фәнләрарасы әлагә, варислик принсипини көзләјәрәк, шакирдләрдән илк әввәл ашағы синифләрдә өјрәндикләри аталар сөзләрини сорушур.

Бу мөвзунун тәдриси заманы мүәллим кириш мүсаһибәсиндә аталар сөзү, онун јаранма тарихи, маһијјәти, ишләнмә мәгамы һаггында мә'лумат верәркән Дәдә Горгуд шәхсијјәти , онун мүдрик кәламлары һаггында сөз ачыр. Шакирдләрин нәзәринә чатдырыр ки, халгын дилдән-дилә кечән, илләрин сынағындан чыхан, гәлбләрә ана лајласы, ата нәсиһәти кими кирән «Китаби-Дәдә Горгуд» һәлә нечә илләр, нечә әсрләр јашајачагдыр. Ел ағсаггалы Дәдә Горгудун гопузундан учалан маһны сәсләри, аталар сөзләри, мәсәлләр һикмәтли сөзләр кими инди дә халгымызын јаддашында јашајыр.

Шакирдләрин јаш хүсусијјәтини нәзәрә алараг мүәллим һәр сәтри, һәр боју гәһрәманлыг, икидлик, әмәксевәрлик, гејрәт, вәтәнә мәһәббәт, ана мәһәббәти кими улви һиссләрин мүчәссәмәси олан бу дастанын мүгәддимә һиссәсиндә верилмиш отуза јахын аталар сөзүнү шакирдләрә охутдурур. Мүәллим дәрсин сонунда ики вариантда тапшырыг верир.

I вариант — Дәрсликдә верилмиш аталар сөзүнә ујғун кәлән синоним нүмунәләри сечиб гаршы-гаршыја јазмаг.

II вариант — «Дәдә Горгуд»дакы кәламлара әсасән, «Мүгәддимә»

1431
Азәр...
Дөвләт ...

һиссәси нәзәрдә тутулур) үчүн кәлән аталар сөзләрини сечиб топламаг, гаршы-гаршыја јазмаг.

II дәрсдә шакирдләрин јаздыглары вариантлар охунур. Шакирдләрин топладыглары аталар сөзләрини чәдвәлдә тәхминән белә үмумиләшдирмәк олар.

I ВАРИАНТ

ДӘРСЛИКДӘ

Ағач әјилди сынды, икид әјилди өлдү.

Горхаг күндә јүз јол өләр, икид өмрүндә бир јол.

Елә архаланан икидин архасы јерә дәјмәз.

Икид өләр, ады галар, мүхәннәтин нәји галар?

Ишләмәјән дишләмәз.

Иш инсанын чәвһәридир.

Јајда ишлә, гышда дишлә.

Зәһмәт чәкмәјән бал јемәз.

Дост дар күндә танынар.

Дост үздән бәлли олар, дүшмән көздән.

Дост гәдрини дост биләр.

ЕЛ АРАСЫНДА

Икид үрәји һача олар.

Икид одур атдан дүшүб атлана, икид одур һәр әзаба гатлана.

Икид јүз јашар, фүрсәт бир дүшәр.

Икид архасында икид кизләнәр.

Икид оғул дүшмәнә әјилмәз.

Ишә бағлы, зәһмәтә бағлы.

Иш көрәниндир.

Иш инсаны бәјан едәр.

Дост ағлар, дүшмән күләр.

Дост бир, дүшмән он бир.

Дост-доста арха олар.

Дост досту дар күндә сынајар.

II ВАРИАНТ

ДАСТАНДА

Говушараг сулар дашса дәниз долмаз.

Гадир танры вермәјинчә киши варланмам.

Гыз анадан көрмәјинчә өјүд алмаз.

Оғул атадан көрмәјинчә сүфрә ачмаз.

Гары дүшмән дост олмаз.

Гонағы кәлмәјән бөјүк евләр јыхылса јахшыдыр.

Әзәлдән јазылмаса гул башына гәза кәлмәз.

Күл тәпәчик олмаз.

Күрәкән оғул олмаз.

Өлән адам дирилмәз.

Чыхан чан кери кәлмәз.

Гара ешшәк башына јүјән вурсан да, гатыр олмаз.

Көһнә памбыг без олмаз.

ЕЛ АРАСЫНДА

Гујуја су төкмәклә гују долмаз.

Аллаһ верәндә јох јердән верәр.

Аллаһ вермәјәндә бәндә нејләсин.

Гыз анадан горхмаса, өјүд алмаз.

Анасына бах гызыны ал, гырағына бах безини ал.

Гызы анасы өјрәдәр.

Анасына бах гызыны ал, атасына бах гызыны вер.

Көһнә дүшмән дост олмаз.

Гонагсыз ев — сусуз дәјирман.

Евин јарашығы ушаг, сүфрәнин јарашығы гонаг.

Гонаг евин күлүдүр.

Алын јазысындан гачмаг олмаз.

Гәзадан гачмаг олмаз.

Күрәкән күл әкәр.

Гәбиристандан өлү гајытмаз.

Гатрандан олмаз шәкәр, бир дамары чинсинә чәкәр.

Көһнә памбыг без олмаз, дул арваддан гыз олмаз.

IX синифдә шифаһи халг әдәбијјатынын тәдрисинә үч саат вахт ајрылмышдыр. V синифдә аталар сөзүнү дәриндән мәнимсәмиш шакирдләр әлдә едилмиш биликләри даһа да кенишләндирирләр.

Мәктәбләрин бириндә бизим тәклифимизлә мүәллим белә бир ев

тапшырығы верди: «Дәдә Горгуд» бојларында ишләдилмиш аталар сөзләрини сечиб јазын.

Нүмунә үчүн шакирдләрдән биринин сечдији аталар сөзләрини нәзәрдән кечирәк.

Адыны мән вердим, јашыны Аллаһ версин. («Дирсә хан оғлу Буғач бoју»).

Ат ајағы ити, озан дили чевик олур. («Дирсә хан оғлу Буғач хан бoју»).

Әчәл алды јер кизләди,

Фани дүнја кимә галды.

Кәлишли-кедишли дүнја,

Сон учу өлүмлү дүнја. («Салур Газанын евинин јағмаланмасы бoју»).

Дәдә, оғлансан, гызсан? «Оғланам». (Мәсәл кими ишин уғурлу олмасындан хәбәр верир). («Бајбөрәнин оғлу Бамсы Бејрәк бoју»).

Ат ишләјәр, әр өјүнәр.

Дәринлик батырар, чохлуг горхудар.

Атсыз кишинин үмиди олмаз. («Бајбөрәнин оғлу Бамсы Бејрәк бoју»).

Һүнәри оғул атаданмы көрәр, өјрәнәр,

Јохса аталар оғулданмы өјрәнир? («Газан бәјин оғлу Уруз бәјин дустаг олдуғу бој»).

Баш саламат олса, папаг тапылмазмы? («Ганлы гоча Гантуралы бoју»).

Говурманы кәсә-кәсә јемәк јахшыдыр.

Дөјүш күнү су ичмәјә чешмә јахшыдыр.

Дөвләт даим кәлдијитәк дурса јахшыдыр.

Билдијини унутмасан, ағыл јахшыдыр. («Газылыг гоча оғлу Јејнәк бoју»).

Өлүмүндән горхмасан, мәрдлик јахшыдыр.

Көһнә донун бити, јетим оғланын дили ачы олар. («Ушун гоча оғлу Сејрәк бoју»).

Ири көпәк итинә өзүнү даладармы?

Икид әрләр дөјүш күнү өлүмүндән горхармы? («Ганлы гоча оғлу Гантуралы бoју»).

Дүнја ширин чан әзиздир. («Духа гоча оғлу Дәли Домрул бoју»).

Өлән адам дирилмәз, чыхан чан кери кәлмәз. («Мүгәддимә»).

Баба малындан нә фаидә, башда дөвләт олмаса. («Мүгәддимә»).

«Дәдә Горгуд» дастанындан верилән бу нүмунәләрдән ајдын олур ки, бу күн чанлы данышығымызда ишләнән һикмәтли халг ифадәләринин јаранма тарихи чох гәдимләрә кедир. Белә ифадәләр әсрләр бoју ағыздан-ағыза кечдикчә чилаланмыш, бир сәнәт нүмунәсинә чеврилмишдир.

Орта мәктәбдә аталар сөзләрини белә ардычыл вә системлә тәдрис етдикдә шакирдләр мөвзуну даһа дәриндән мәнимсәјирләр.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ӘЛАВӘ МАТЕРИАЛЛАРДАН ИСТИФАДӘ

Интизар НӘБИЈЕВА,
Сураханы рајонундакы 104 сајлы орта мәктәбин мүәллими.
Автандил НӘБИЈЕВ,
Сураханы рајону мәктәбдәнкәнар тәрбијә иши мәркәзинин директору.

Әдәбијјатын тәрбијәви тә'сир күчү данылмаздыр. Она көрә дә биз тәдрис просесиндә билик вермәклә јанашы, мөвзуну инсанын мә'нәвијјат мәсәләләри илә әлагәләндирмәлијик. Бунун үчүн мүхтәлиф әсәрләрин өјрәдилмәси заманы чох кениш имканлар јараныр. Мөвзуну тәдрис едәркән имкан дахилиндә мүәллим әлдә олан әлавә әдәбијјатдан истифадә етмәлидир. Зәнкин мүталиәси олан тәчрүбәли мүәллимләр бу саһәдә һеч бир чәтинлик чәкмирләр.

М. П. Вагифин һәјат вә јарадычылығыны, әсәрләрини шакирдләрә өјрәдәркән дәрсликдә, програмда олмајан бир чох фактлары мәктәблиләрин нәзәринә чатдырырыг. Үмумијјәтлә, тәдрис заманы һәр һансы бир сәнәткары гијмәтли бәдии ирсә малик јазычы, шаир, драматург кими танытмагла јанашы, ону шакирдләрин нәзәриндә бир **Инсан** кими, бир **Шәхсијјәт** кими чанландырмалыјыг. Вагифи дә дөвләт хадими, шаир, аилә башчысы, **Вәтәндаш,** шәхсијјәт кими шакирдләрә мүфәсәл танытмаг үчүн «Азәрбајчан јазычыларынын һәјатындан дәгигәләр» китабында Вагифлә бағлы бә'зи әһвалатлара истинад олунур. Капитан Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабағнамә» әсәриндән исә Вагифин Гачара чаваб мәктубу илә бағлы факты шакирдләрин нәзәринә чатдыраpaг шаир горхмаз, ағыллы, һазырчаваб бир шәхс кими тәгдим олунур.

1795-чи илдә Шушаја һүчуму заманы Аға Мәһәммәд Шаһ Гачарын Гарабағ һакими Ибраһимхәлил хана мәктубу вә вәзир Молла Пәнаһ Вагифин шаһа чаваб мәктубу барәдә «Гарабағнамә»дә белә јазылыр: «...Аға Мәһәммәд шаһ отуз үч күн Шушаны мүһасирә етди... Ахырда ширазлы Сејјид Мәһәммәд Үрфинин инчә тәб'инин мәһсулу олан гәсидәләрдән бир бејти мәгам вә вахта мүансиб билди...

Фәләјин мәнчәнәгиндән
фитнә дашы јағыр;
Сән ахмагчасына Шишә
ичәрисинә сығынмысан.

Бу мәктуб мәрһум хана јетишән кими мүбарәк көзләрилә ону мүталиә етди. Һүзуруна јахын, гуллуғунун нәдими, баш катиби вә дөвләтинин мөһкәм бир сүтуну олан газахлы Молла Пәнаһ Вагифи јанына чағырды. (М. А. «Гарабағнамә», ЕА нәшри, 1950-чи ил, сәһ. 80—81).

Вагиф камал, әдәб вә елм саһиби бир сима иди. (Бурада мүәллиф Адыкөзәл бәј шаирин шәнинә хејли епитетләр сөјләјир). М. П. Вагиф о саат Аға Мәһәммәд шаһын мәктубунун далына әнбәр гохулу гәләмилә бу ше'ри јазыб көндәрди:

Әкәр мәни горујан мәним
билијимдир,
(О), шишәни дашын голтуғунда
мүһафизә едәр».

М. П. Вагифин һәјаты вә ичтимаи фәалијјәтини өзүндә әкс етдирән Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романы, еләчә дә С. Вурғунун «Вагиф» драмы һаггында мә'лумат верәркән бу материаллара гајытмаг вахтилә верилмиш билијин даһа да мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт едир.

Фүзулинин һәјатыны өјрәдәркән «Мәһәммәд Фүзули» китабында олан «Фүзулинин ата јурду» адлы елми мәгаләдәки ашағыдакы фактлары шакирдләрин нәзәринә чатдырырыг: «Ағчабәди рајону әразисиндә Бајат кәндиндә «кәрпичли тәпә» дејилән јер Фүзулинин атасы Сүлејманын мүлк јери имиш. Заманын туфанларына, сел-сујуна синә кәрмиш бу маликанәнин гырмызы кәрпичли диварлары тәдричән учуб, овулуб, торпаг һалына дүшүб, үстүндә от-әләф битиб. Торпағы ешәләдикдә алтдакы гырмызы торпаг тәбәгәси көрүнүр.

Сүлејманын мәнсуб олдуғу Бајат гәбиләсинин адамлары исә Бејләган-Өрәнгала шәһәриндә сакин имишләр. Һәрби истилалар заманы шәһәр әһалиси баш көтүрүб гачыр. Бу тајфанын (гәбиләнин) адамлары исә индики Ағчабәди рајону әразисиндә әбәдилик мәскунлашырлар.

Сүлејманын Бағдад јахынлығындакы Кәрбәла гәсәбәсинә көчмәси барәдә дә мәгаләдә мараглы мүлаһизәләр вар.

Дејиләнләрә көрә, Бајат кәндинә јахын бөјүк бир сусуз әрази вар имиш. Буранын саһибкары (еһтимал ки, ханы) бир һиндли мелиоратор-мүһәндиси дә'вәт едиб, онунла мүгавилә бағлајыр ки, бу әразијә су чәкдирсин. Һиндли мүһәндис дә чајдан бөјүк, узун бир арх чәкдирир, минләрлә һектар саһәләр чана кәлир. Бу архын әтрафында әкинчиләр, бичинчиләр јаваш-јаваш даими олараг мәскунлашырлар. Сонрадан бурада јаранан илк бөјүк кәнд Һиндархкәнди, һәмин арх исә јенә һиндли мүһәндисин шәрәфинә Һиндарх архы адландырылмышдыр. Сүлејман киши дә бу һиндли мүһәндислә гоһум олур, гызыны она верир. Рәвајәтә көрә, Сүлејман күрәкәнинин мәсләһәти илә, онунла биркә Кәрбәла гәсәбәсинә көчүр. Башга бир рәвајәтә көрә, (рәвајәтләр исә сонучда реал һәјат һәгигәтләринә сөјкәнир), күјә гоншусу илә араларында ган дүшмәнчилији јарандығы үчүн Сүлејман аиләсини көтүрүб кәнддән чыхмаға мәчбур олур.

Бундан сонра мәктәблиләрә белә бир суалла мүрачиәт олунур: «Нијә Сүлејман киши јашамаг, мәскунлашмаг үчүн мәһз Кәрбәланы сечир?». Суалы биркә ајдынлашдырырыг, һәм дә еһтималларла, һәмин дөврүн ичтимаи-сијаси мәнзәрәсини өјрәнмәклә. Әввәлә, ислам аләминдә чох бөјүк мә'на, маһијјәт кәсб едән Кәрбәлада јашамаг һәр бир мүсәлман үчүн ән бөјүк хошбәхтлик иди. Башга бир тәрәфдән дә о дөврдә Бағдад дүнјанын ән мүһүм елм, мәдәнијјәт, тичарәт вә дини мәркәзләриндән бири иди.

Беләликлә, шаир аиләсинин һәјатынын бә'зи сәһифәләри шакирдләрин көзү өнүндә чанландырылыр. Онлар Мәһәммәд Фүзулинин шәхсијјәтинә, бәдии ирсинә даһа артыг мараг көстәрмәјә башлајырлар.

Хуршидбану Натәванын һәјатыны шакирдләрә өјрәдәркән Чаваншир нәслинә мәнсуб олан ән көркәмли шәхсијјәтләрин адлары садаланыр: Пәнаһ хан, Ибраһимхәлил хан, Меһдигулу хан, Хуршидбану Натәван, Әһмәд бәј Чаваншир, Гасым бәј Закир, Һәмидә ханым Чаваншир (Мирзә Чәлилин һәјат јолдашы) вә башгалары. Бунларын һәр бири барәдә гыса мә'лумат да верилир. Натәван исә шакирдләрә бир Азәрбајчан көзәли ,јанар үрәкли вәтәндаш, гајғыкеш вә дәрдли ана, исте'дадлы бәбәзәк устасы, һазырчаваб, мәрд, гејрәтли бир Инсан кими тәгдим олунур. Бурада шаирәнин һәјатындан бир нечә факт мәктәблиләрин нәзәринә чатдырылыр:

Хуршидбану Натәван имарәтинин икинчи мәртәбәсинин пәнчәрәси өнүндә әјләшиб, көзәл Шушанын тәбиәтини сејр етмәји чох севәрмиш. Күнләрин бириндә шәһәр ағсаггалларындан Мәшәди Нәсирин гәза торпаг идарәси рәиси олан бир рус чиновники тәрәфиндән говулдуғуну көрүр. Чиновник чатыб әлиндәки әса илә гоча кишини дөјмәјә башлајыр. Мәшәди Нәсир биртәһәр онун әлиндән гуртулуб јенә вар күчү илә Хан гызынын имарәтинә тәрәф гачмаға үз гојур. Ган-тәр ичиндә олан киши лап тагәтдән дүшмүшдү. Чиновник исә она чатһачатда иди. Артыг имарәтин гапысына јетишмишдиләр. Гәфләтән гапы ачылыр, чиновник илә үз-үзә дајанан, бәрк гәзәбләнмиш Хан гызы она бир нечә јағлы шилә вурур, пагонларыны исә әл атыб сөкүр, јерә атараг тапдалајыр. Сөз демәјә чиновникин чәсарәти чатмыр, әли үзүндә, горхмуш һалда дөнүб кедир. Мәшәди Нәсир исә Натәвана дил-ағыз етмәјә башлајыр.

Чиновник ханымы мәһкәмәјә версә дә, Натәван буна мәһәл гојмур. Сонра һаким өзү Натәванын јанына

кәлир, чох еһтирамла дејир: — Вурғуна сөзүм јох, амма пагону гопартмаг рус дөвләтини тәһгир етмәк демәкдир. Еһтијатлы олун, ханым. Шаирә чәсарәтлә она белә чаваб верир:

— Нә чүр гијмәтләндирирсиниз, гијмәтләндирин!

Демәли, бу үсјанкар шаирә истилачы рус дөвләтинә нифрәт едир, өз елинин-обасынын, милләтинин тәәссүбүнү чәкир, лазым кәлдикдә исә рус дөвләтинин тәмсилчиләринә мејдан охујурду...

Натәванын шәхси кејфијјәтләриндән данышаркән јенә «Гарабағнамә»јә мурачиәт едирик. Шаирәнин нәнәси һесаб едилән Ибраһимхәлил ханын һәјат јолдашы Бикә аға ән нәчиб мә'нәви кејфијјәтләри өзүндә чәмләшдирмиш мүдрик, узагкөрән, ағыллы, намуслу, тәдбирли вә тәмкинли Азәрбајчан гадынларынын үмумиләшдирилмиш символу сәвијјәсиндә тәсвир едилир.

...Аға Мәһәммәд шаһ Гачар икинчи дәфә Гарабаға һүчум едир. С. Вурғунун «Вагиф» әсәриндә тәсвир едилир ки,Ибраһимхәлил хан вәзијјәтин ағырлығыны көрүб галадан гачыр. Лакин вахтилә охудуғум бир гәзет мәгаләси һәгигәти ачыглајыр. Хан гачмыр. Белә икид бир адам дүшмән габағындан гача билмәз. Бәдии әсәрдә о, истәнилән чүр тәсвир едилә биләр. Һәгигәтдә исә хан кизли јолла галадан гачыр ки, әтраф кәндләрдән әлавә гүввә топлајыб архадан Гачар гошунуна зәрбә ендирсин. Тәәссүф ки, о, јералты јолла кедиб галадан кәнара чыхан заман гала диварларындан Гачар гошунунун гәләбә сәдаларыны ешидир. Артыг кеч иди. Одур ки, јолүстү кизли јердән аиләсини дә көтүрүб Чар-Балакәнә — гајны, авар һакими Чүмә ханын јанына јолланыр ки, гошунла јенидән гајыдыб галаны азад етсин.

А. С. Пушкинин һәјатыны өјрәдәркән олан мүбариз шаирин өмрүнүн сон күнләрини өзүндә әкс етдирән бир журнал («Азәрбајчан» журналы) мәгаләси кара кәлир. Шаирин чарла кәркин мүнасибәтләри, Русијада о заманкы ичтимаи-сијаси абһава, декабристләр һәрәкаты, Пушкинин Дантеслә шәһәр кәнарындакы кичик пөһрәликдә тәшкил едилмиш дуели, гарын наһијәсиндән алдығы өлүмчүл јара, киршәдә шинелә бүкүлү јаралынын өз маликанәсинә кәтирилмәси, әзаб вә ишкәнчәли өмрүн ики суткалыг сон аккордлары, јухулу, көрпә, әтчәбала өвладлары илә вида дәгигәләри, вәсијјәтнамә, бир гашыг бөјүрткән мүрәббәси, нәһајәт, сон «һәјат битди!» кәлмәси...

Бирчә журнал мәгаләсиндән бәһрәләнмәклә шаири шакирдләрә даһа артыг севдирә билмишдик. Әсас мәгсәд дә бу иди. Бундан сонра шакирдләр Пушкинин һәјат вә јарадычылығыны, әсәрләрини бөјүк севки вә еһтирамла, охујуб-өјрәнирләр.

Сибир мә'дәнләри дәринлијиндә
Мәғрур сәбринизи һифз eләјин сиз!
Чәкдијиниз әмәк итмәјәчәкдир,
Өлмәјәчәк бөјүк әмәлләримиз!

мисраларыны, демәк олар ки, һәр бир шакирд әзбәр билирди.

Вәтән, гәһрәманлыг, Азәрбајчан мөвзулу «Ган ичиндә», «Короғлу, «Китаби-Дәдә Горгуд», «Әсир Азәрбајчаным», «Әсрә бәрабәр күн», «Надир шаһ», «Вәтән, јахуд Силистре» вә онларча дикәр әсәрләрин тәдриси заманы гәдим тарихә малик олан Азәрбајчанын кәнч нәслә даһа дәриндән севдирмәк, танытмаг үчүн мүхтәлиф мәнбәләрдән лазыми фактлары ачыглајырыг. Дејилир ки, вахтилә Азәрбајчанын әразиси чох бөјүк иди. Индики Ермәнистан адланан әрази, Күрчүстана дахил едилмиш бөјүк бир әрази, Дағыстанын бир һиссәси, Иран әсарәтиндә һәлә дә инләјән Чәнуби Азәрбајчан — вахтилә бөјүк Азәрбајчанын тәркиб һиссәләри иди.Тәәссүф ки, заман-заман Әһл Сумбатлар бу торпаглары дидим-дидим едибләр. Елә тәкчә «Гарабағнамә» әсәриндә Азәрбајчанын бир парчасы олмуш Ирәван ханлығындан дөнә-дөнә бәһс едилир.

«Беһиштлик ханын чаһ-чәлалы, тәнтәнә вә дәбдәбәси белә иди: Шәки, Ширван, Кәнчә, Гарадағ, Ирәван, Хој, Талыш, Нахчыван, Тәбриз, Шаһсевән вә Шәгаги ханлары онун һөкмүнә табе идиләд (Капит. М. Адыкөзәл бәј — «Гарабағнамә», с. 85).

Китабын башга бир јериндә дејилир: «Ирәван һакими Мәммәд хан... Ирәванын мүстәгил һакими иди, лакин о, мәмләкәти идарә етмәк, јахын вә узағын мүһүм ишләрини низама салмагда Кәлбәли ханын (Нахчыван һакими) рә'јинә табе иди. (сәһ. 7. 1—2).

М. Ф. Ахундовун һәјаты, С. Вурғунун «Вагиф» драмы вә дикәр ујғун мөвзуларын тәдриси заманы бир даһа јухарыда садаладығымыз вә јахуд гејд етмәдијимиз, лакин һәмишә мөвзуларла әлагәләндирдијимиз бир чох башга материаллардан да истифадә етмәклә гаршыја гојулмуш мәгсәдә — милли сојкөкүмүзү, доғма очағымызы, халг вә вәтән тарихини шакирдләрә даһа дәриндән танытмаға сә'ј көстәририк.

«Вагиф» драмында Аға Мәһәммәд шаһ Гачар сурәтини тәһлил едәркән шакирдләрин диггәтини Гачар тајфасына чәлб едирик. Гачар тајфасы азәрбајчанлылардан ибарәтдир. Бу барәдә Адыкөзәлбәјин «Гарабағнамә»синдә (үч «Гарабағнамә» мөвчуддур) јазылыр: «Түрк иргинин бир голу кими сајылан Гачар тајфасы тарихи һадисәләрин вә шаһларын сијасәти нәтичәсиндә бир јердән башга јерә көчүрүлмүшдүр. Сәфәвијјә шаһлары заманында Гачар тајфасы бирдәфәлик Араз чајынын әтрафындан Күркан чајы дәрәсинә көчүрүлмүш, орада Иран һүдудларыны, сәрһәд шәһәрләрини горумаг ишилә мәшғул олмушду. Кет-кедә тајфа ичәрисиндә ихтилаф төрәнмиш, бу исә тајфанын ики һиссәјә парчаланмасына сәбәб олмушдур. Беләликлә, тајфанын бир һиссәси Гојунлу, јахуд «Ашағыбаш» гачарлары, икинчи һиссәси исә «Јухарыбаш» гачарлары адыны алмышдыр. Заман кечдикчә көкләри бир олан бу ики тајфа тамамилә ајрылыб бир-биринә гаршы кин вә дүшмән мүнасибәти бәсләмәјә башламышлар.

Беләликлә, икијә бөлүнмүш бир түрк тајфасыны барышдырмаг, илләрлә давам едән дүшмәнчилији арадан галдырмаг миссијасыны мәһз Аға Мәһәммәд шаһ Гачар јеринә јетирир. Үмумијјәтлә, бирлијин тәрәфдары олан Аға Мәһәммәд хан, онун вәлиәһди Аббас Мирзә Азәрбајчанын бүтөвлүјү уғрунда илләр боју мүбаризә апармыш, русларла дөнә-дөнә үз-үзә кәлмишләр. Лакин бурада диггәтичәлб едән чәһәт будур ки, Гачарлар һеч дә Азәрбајчанын мүстәгиллијини арзуламырдылар. Онлар Азәрбајчанын бүтөвлүјүнү Иран сәрһәдләри дахилиндә гәбул едирдиләр.

М. Ф. Ахундзадәнин һәјатынын тәдриси заманы онун Гачар нәсли илә гоһум (гуда) олмасы барәдә мә'лумат веририк.

М. Ф. Ахундзадә әввәлчә бөјүк гызыны, о өлдүкдән ики ил сонра исә кичик гызыны јетим галмыш бир чүт нәвәсинә пасибан олмаг үчүн Гачар нәслиндән олан Ханбаба хана әрә верир. Валидејнләри Гарабағда јашајан, өзү исә Тифлисдә (Дарүссүрурда) дөвләт гуллуғунда чалышан, Мирзә Фәтәлинин мүлкүндә мәскунлашан Ханбаба ханын Гачарлара мәхсус бир чох шәхси кејфијјәтләри дөврүнүн ән көркәмли зијалыларындан олан драматургун ән јүксәк гијмәтләндирдији кејфијјәтләрдән иди.

Бүтүн бу нүмунәләр, мүгајисә вә мүлаһизәләр, фәргләндирмә, бәнзәтмә вә тәһлилләр кәнч нәслин һәртәрәфли Инсан кими јетишмәсиндә чох мүһүм рол ојнајыр. Одур ки, мүхтәлиф мөвзуларын тәдриси заманы әлавә әдәбијјатлардан кениш истифадә етмәклә јанашы, шакирдләрин әлавә әсәрләри мүталиә етмәсинә дә хүсуси әһәмијјәт веририк.

Ч. Чаббарлыны тәдрис едәркән Сона Чаббарлынын «Ону ким унудар», Мүшфигдән данышаркән Дилбәр Ахундзадәнин «Мүшфигли күнләрим», Чәлил Мәммәдгулузадәдән бәһс едәркән Һәмидә Мәммәдгулузадәнин «Хатирәләрим» мемуарларындан вә с. кениш истифадә едирик.

ИЧТИМАИ МӨВЗУЛУ ШЕ'РЛӘРИН ТӘДРИСИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Илһам ПӘНАҺОВ,
Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин диссертанты.

Әдәбијјат инсанда нәҹиб һисләр ашыламалы, әхлагы камилләшдирмәлидир. О ејни заманда шакирдләрә сосиолокија, фәлсәфә, естетика, етика һаггында билик верән, бу тәһсил зәмининдә мә'нәви, әхлаги кејфијјәт вә хүсусијјәтләр ашылајыб формалашдыран сөз сәнәтидир.

Мөвҹуд мәктәб програмынын мәзмуну илә танышлығын илкин статистик тәһлили көстәрир:

— бу програмла дәрс кечән шакирдләр дүнја вә түрк халгларынын әдәбијјаты һаггында әдәби материалларла таныш олурлар;

— мөвзуларын бөјүк бир гисми сөз сәнәтинин поезија бөлүмү үзрә материаллардан ибарәтдир;

— һәмин әсәрләрин бир һиссәси ичтимаи мөвзуда гәсидә, гит'ә, гәзәл, рүбаиләр, кичик һәҹмли поемалардыр. Бураја И. Нәсими, М. Фүзули, М. П. Вагиф, Г. Закир, С. Ә. Ширвани, М. Б. Надим, Ашыг Әләскәр, М. Һади, Ә. Ҹавад, А. Илдырым, Р. Рза кими сәнәткарларын сосиал-сијаси мәсәләләрин бәдии ин'икасы олан әсәрләри дахилдир.

Доғрудур, орта мәктәбдә лирик әсәрләрин тәдриси методикасы Ә. Гарабағлы, А. Бабајев, А. Һаҹыјев, Б. Мурадов вә башгалары тәрәфиндән ишләнилмишдир. Лакин кәнҹлијин сијаси мәдәнијјәтинин, сосиал мәсәләләрә бахышынын формалашмасы илә бағлы олан ичтимаи мөвзулу әсәрләрин тәдриси ајрыҹа арашдырма објекти олмајыб. Одур ки, ичтимаи мөвзулу классик әсәрләрин өјрәдилмәси заманы һансы тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә диггәт јетирилмәсинин шәрһинә чалышаҹағыг. Әдәби нөв вә жанрлар һаггында әдәбијјатшүнаслыгда зәнкин елми-нәзәри фикирләр мөвҹуддур. Һәмин мулаһизә вә фикирләрин бөјүк бир гисми лирика, лирик әсәрләрин поетикасы, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри илә бағлыдыр.

«Лирикада ифадәсини тапан әһвал-руһијјә, шаир дујуму, интибаһ ади гәбул олунмамалыдыр. Бу интибаһ, дујғу, һәм дә «фәлсәфи бир фикир, ашиганә бир һисс, сијаси бир көрүш, бир сөзлә, әдәбијјатын идракына мүјәссәр олан һәр һансы бир һәјат һадисәси ола биләр» (М. Рәфили).

Мәуллифин ишләтдији «сијаси бир көрүш» сөз бирләшмәси алтында анлашылан мәзмуна дахил олан тәрәфләр сырасында **ичтимаилик** мүәјјән јер тутур.

Ичтимаи сөзү «Азәрбајҹан дилинин изаһлы луғәти»ндә белә мә'наландырылыр:

1. Инсан ҹәмијјәтинә аид олан. **Ичтимаи гурулуш. Ичтимаи инкишаф ганунлары.** Ҹәмијјәтдә инсанларын һәјат вә мүнасибәти илә бағлы олан, ҹәмијјәтдә ҹәрәјан едән, ҹәмијјәтдә төрәјән, ҹәмијјәтин һәјатына аид олан...

2. Коллективин сијаси, мәдәни, һәмкарлыг вә с. еһтијаҹларына көнүллү хидмәтлә бағлы олан.

3. Һамыја, бүтүн ҹәмијјәтә мәхсус олан: коллектив, үмуми, еллик.

Көрүндүјү кими, «ичтимаи» сөзү ҹәмијјәтлә, халгла, инсанларын һәјат вә мүнасибәти илә сых бағлы сөздүр. Халгда ичтимаилијин дәринлији вә тә'сир күҹү онун тарихи бирлик кими формалашмасынын гәдимлији илә сых бағлыдыр.

Тарихи бирлији олан халгын даһа сых вә конкрет саһәдә әлагәли јашамасы онун ичтимаилијинин зәнкинлијини тәшкил едән башлыҹа амилләрдәндир. Гәбилә һалында, тајфа формасында јашама, ваһид әрази бүтөвлүјүнүн олмамасы ичтимаи мүнасибәтләрин јаранма вә формалашмасында, сосиал кејфијјәтә чеврилмәсиндә әнкәлләр төрәтмишдир. Бу, нәтиҹә е'тибарилә, ичтимаи мөвзулу лирик әсәрләрин јаранмасына да тә'сирсиз галмамышдыр.

Бу фикирләр бахымындан јанашыланда гәдим вә зәнкин тарихи, ејни заманда зәнкин сөз сәнәти олан Азәрбајҹан поезијасы ичтимаи мөвзулу әсәрләр гајнағы сајыла биләр.

Мүстәгил республикада тәһсил алан кәнҹлик «дәрин вә һәртәрәфли билијә, баҹарығa, практик һазырлығa, јүксәк мәдәнијјәт һиссинә», ...«Азәрбајҹан халгынын азадлыг вә демократија ән'әнәләринә бағлы олан, халгынын милли, әхлаги, һуманист, мә'нәви вә мәдәни дәјәрләринә дәриндән јијәләнән, ону горујан вә даим инкишаф етдирән», ...«үмумбәшәри дәјәрләрә јијәләнән, инсан һүгуглары вә азадлыгларына һөрмәт едән», «демократик руһлу јурддаш кими јетишмәли, сивилизасијалы ҹәмијјәт гураҹаг инсан кими тәрбијә олунмалыдыр». (Азәрбајҹан Республикасынын Тәһсил Гануну. Бакы, «Өјрәтмән», 1993, сәһ. 9).

Орта мәктәб шакирдләрининин:

— азадлыг вә демократија ән'әнәләринә бағлы кәнҹлик кими јетишмәләриндә;

— халгымызын милли, әхлаги, һуманист, мә'нәви вә мәдәни дәјәрләрә дәриндән јијәләнмәләриндә;

— үмумбәшәри дәјәрләрә јијәләниб, инсан һүгуглары вә азадлыгларына һөрмәт едән сојдашлар кими, демократик руһлу јурддашлар кими јетишмәләриндә;

— әдәби-бәдии сәрвәтимизин— әдәбијјатымызын фәлсәфи,сосиал дәјәрини, ичтимаи шүурун бир формасы кими әһәмијјәтини дәрк етмәләриндә ичтимаи мөвзулу әсәрләрин тәдрисинин бөјүк ролу, тәрбијәви-тә'лими имканлары вардыр.

Мөвҹуд әдәбијјат програмында тәмсил олунмуш сәнәткарлардан чохунун ичтимаи мөвзулу әсәрләри тәдрис олунур. Бу бахымдан М. Фүзулинин «Падшаһи-мүлк» гит'әси диггәти чәкир.

«Ајдын мәнтиг, һејранедиҹи бәдии тәнасүб әсасында јазылмыш» бу гит'әдә мүәллиф ҹәмијјәтдә мүхтәлиф ичтимаи мөвгe тутан ики фәрди гаршылашдырыр. Бу ики шәхс әмәлләри, һәјатда наил олуб газандыглары вә талејин сонуна көрә гаршылашдырылыр. Бу ики шәхсин бири өлкәдә ән али шәхсдир. Икинҹиси исә ади, фәгәт, гејри-ади тәбиәт вә исте'дад саһибидир.

Фүзулинин бу гит'әси, әслиндә, инсан гырғынларына сәбәб олан феодал дөврү шаһларына гаршы јазылмыш бәдии-фәлсәфи манифест сајылмалыдыр. Мөвҹуд әдәбијјат дәрслијиндәки програм материалындан истифадә едән мүәллимләр гит'әни белә тәдрис едирләр: Шаир бу гит'әсиндә дә өз фикир вә дүшүнҹәләрини ајдын вә ачыг ифадә етмишдир. Әсәр үч һиссәдән ибарәтдир. Биринҹи һиссәдә һөкмдарын әмәлләри, әлдә етдикләри вә агибәти ајдын вә кәскин дилдә ифадә олунуб. Бу һадисәдә падшаһларын ишғалчылыг мүһарибәләри, өлкәләриндәки өзбашыналыг тәсвир едилир...

Икинҹи һиссәдә тамам башга бир шәхсдән — ше'р султаны олан шаирин нүфуз вә гүдрәтиндән сөһбәт ачылыр. О, инсан гәлбләрини сөзләри — пәһләванлары илә фәтһ едир. Онун бир кимсәјә зијаны јохдур...

Үчүнҹү һиссәдә әбәди, уҹа олан бир шәхсин өтәри, кечиҹи бир шәхс гаршысында алчалмасы икраһла, нифрәтлә рәдд едилир.

Әлбәттә, даһа чох күтләви сәҹијјә дашыјан бу ҹүр тәдрис заманы:

— Фүзулинин мүһарибәјә, шаһлыг үсул-идарәсинә, сәнәтә вә сәнәткара мүнасибәти һаггында мә'лумат чатдырылмыр;

— Фүзулинин әдәбијјат тарихимиздәки мүстәсна мөвгeји ачыгланмыр;

— Фүзули дүһасынын ичтимаи бәлалар вә бунлары төрәдәнләр барәдә бәдии-фәлсәфи гәнаәти барәдә сөһбәт ачылмыр.

Һалбуки, бу күн бүтүн бәшәријјәт елм вә техниканын белә бир инкишафы мәрһәләсиндә мүһарибәләрә, күтләви гырғынлара гаршы мүбаризәни биринҹи дәрәҹәли вәзифә сајыр. Бу күн сәнәт вә сәнәткар нүфузу дүнја халглары арасында мә'нәви әлагә вә көрпү кими мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Одур ки,

експеримент олараг дәрсин ашағыдакы мәзмунда гурулмасыны мәгсәдәујғун сајдыг (Експеримент 273 сајлы мәктәбдә, али категоријалы мүәллим Н. Ағајеванын дәрсиндә апарылды). М. Фузулинин һәјаты вә јарадычылығы һаггында кениш мә'лумат верән мүәллим «Падшаһи-мүлк» гит'әсинин тәдрисинә бу мәзмунда сөһбәтлә башлады:

— Өзүнү «зүлмәтдә нур» сајмыш Фүзули бөјүк бир һуманист сајылыр. О, бәшәријјәтин гәм јүкүнү көтүрмәк, мәзлумларын һалына јанмаг үчүн хәлг олунмушдур. «Фүзули Султан Сәлим, Султан Сүлејман, Шаһ Исмајыл, Шаһ Тәһмасиб дөврләриндәки инсан гырғынларыны көрүб»дүр. («Фүзули», «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси, № 21, 23 мај, 1925-чи ил).

Шаир кәләчәк нәсилләрин гәм вә мөһнәтдән хилас олмасы јолунда бөјүк вәтәндашлыг кәдәри илә ағламышдыр (Мир Чәлал). М. Фүзули феодал дөврүнүн ән бөјүк мүһарибәләринин сәдасыны ешитмиш, јүксәк гијмәт вериб, Аллаһын јаратдығы варлыг кими азадлыг вә сәадәти наминә бәдии сөзүн күчү илә көмәк етдији инсанын бир-биринә гәним кәсилмәсини һеч чүр гәбул етмәјиб. Мәһз бу мүгәддәс нијјәтин дөврүн һөкмдарларына чатдырылмасы үчүн Фүзули «Падшаһи-мүлк» гит'әсини јазыб.

Заманәсиндәки һагсызлыға вә әдаләтсизлијә, инсан һүгугларынын тапдаланмасына гаршы чыхан сәнәткар бу әсәриндә дә өз һәјат идеалына садиг галмыш, инсанларын хошбәхт һәјаты үчүн гәним кәсилән феодал өзбашыналыгларыны кәскин тәнгид етмишдир.

Бөјүк сәнәткар аз сөзлә чох фикир сөјләмәк, дәрин мә'на јаратмаг үчүн һәмишә сәрраф дәгиглији илә ишләмишдир.

Гит'әнин әрәб вә фарс тәркибләри исә зәнкинлији әсас көтүрүләрәк һәр һиссәдән сонра луғәт үзәриндә иш апарылыр.

Даһа сонра мүәллим әсәрин ифадәли охусу илә ше'р үзәриндә иши давам етдирир. Фүзули сөзә, онун бүтүн инчәликләринә һәмишә диггәтлә јанашмағы тәләб етмиш, сөзүн гүдрәтинә бөјүк һөрмәт бәсләмишдир.

Ганичән шаһлары танытдыран, онлара ад-сан газандыран гәддарлыглары, харабазара дөндәрдикләри өлкәләрин чохлуғудурса, сәнәткара өлмәзлик газандырыб ону шөһрәтләндирән гијмәтли кәламлардыр. Елә кәламлар ки, әсрләр өтсә дә онун тәравәти зәррәчә солмур.

Мүгајисә апармагла заманәнин зәрбәләринә гаршы дура билмәјән, тез бир заманда пуч олуб кедән һөкмранларла јаратдығы сәнәт дүнјасынын әбәди һакими олан сәнәткары мүгајисә едән мүәллим шакирдләрә чатдырыр ки, сөз, сәнәт дүнјасы әбәдидир. Јериндә ишләдилмиш һәр бир кәлам, мәгамында дејилмиш һәр бејт ону јарадан шәхсин гүввәтли, басылмајан «пәһләванларыдыр» ки, илләр кечдикчә «һөкмдарына» ад-сан газандырыр.

Бир кәсинин олмадығындан етдији шикајәт һаггында илк тәсәввүр јарадан мүәллим шакирдләрин диггәтини өјрәниләчәк материала јөнәлтмиш олур. Хүсусилә шаирин:

Төкдүкчә ганымы охун,
ол аситан ичәр!
Бир јердәјәм әсир ки,
торпағы ган ичәр!—

бејтинин охунмасындан сонра шакирдләрә шаирин әсәрләриндә раст кәлинән наразылыгларын сәбәби мә'лум олур.

Гит'әнин биринчи һиссәсинин охусундан сонра шакирдләрә билдирилир ки, сәнәткар гызыл-күмүш баһасына шаһларын өлкәләр тутмасындан, әдаләтсиз мүһарибәләр едәрәк чинајәт төрәтмәләриндән сөһбәт ачыр. Заманәсиндә баш верән бу дәһшәтли һадисәләрә, ачы фәрјадлара, аналарын көз јашына, башдан-баша харабазарлыға чеврилән вәтән торпағыны тапдаға дөндәрәнләрә гәзәб һисси шаирин вәтәнпәрвәрлијиндән, «Јер үзүнүн әшрәфи» сајылан инсанлара мәһәббәтиндән мејдана кәлмишдир.

М. Фүзули һәмишә наһаг ганлар төкән, евләр јыхан һаким синфә гаршы дәрин нифрәт бәсләмиш, әсәрләриндә дә дөнә-дөнә бу фикри тәсдигләмишдир. Ше'рин бүтүнлүклә охунуб изаһ олунмасындан сонра мүәллим әсәрин лент јазысыны сәсләндирир.

Нүмунәви гираәтлә охунан ше'р мусиги илә сәсләндириләрсә шакирдләрин естетик зөвгүнүн даһа да камилләшмәсинә бөјүк тә'сир көстәрәр, әсәрин поетик вүс'әтини артырар.

Ше'рин мәзмуну үзәриндә апарылан иш тәһлил просесиндә өз мүсбәт нәтичәсини верир. Шакирдләр чәтинлик чәкмәдән әсәри әзбәрләјир, ајры-ајры бәндләрин мә'наларыны ачмагда һеч бир чәтинлик чәкмир, әсәрин үмуми идејасы онлар үчүн тамамилә бәлли олур.

Шакирдләр Фүзулинин мүһарибәјә, инсан гырғынларына гаршы чыхдығыны, өзләрини һакими-мүтләг вә әбәди сајан шаһларын әгидә вә һәјат амалыны тәнгид етдијини өјрәндиләр.

Гит'әнин охусу заманы мүәллим һәр үч һиссәнин идеја-мәзмунуну шәрһ едир. Әсәрдә бәдии тәгдиматы олан шаһ, дәрвиш кими ичтимаи мөвге вә зүмрәнин тарихи дуруму, сосиал һәјат тәрзи вә с. һаггында мә'лумат чатдырылды. Бу заман зәнкин кабинетин имканларындан сәмәрәли истифадә олунду: ајры-ајры шаһларын рәсмләринин репродуксијалары, шаһ кејиминин фотолары, дәрвиш кејимләринин нүмунәләринин репродуксијалары нүмајиш етдирилди. Халгын тарихи илә, дини-мә'нәви дәјәрләримизин тәблиғи илә бағлы олан дәрвиш тәригәтләри, дәрвиш кејимләри барәдә информасија чатдырылыр.

Беләликлә: 1. «Падшаһи-мүлк» гит'әсинин М. Фүзулинин мүшаһидә етдији вә шаһиди олдуғу һадисәләрин доғурдуғу ичтимаи-сосиал тәәссүратын бәдии-фәлсәфи ин'икасы кими мејдана кәлдији ајдынлашдырылыр.

2. Тарихилик принсипи көзләнилмәклә шаһлыг үсулу, шаһ титулу барәдә мә'лумат чатдырылыр. Дәрвишлик, дәрвиш тәригәтләри барәдә јығчам сөһбәт ачылды. Бунлар шакирдләрин тарихи-сијаси мәдәнијјәтинин формалашдырылмасы бахымындан тә'лими әһәмијјәт кәсб етди.

3. Шаир вә һөкмдар, сөз вә гәсбкар әскәр, мадди мүлк вә мә'нәви аләм кими тәрәфләр гаршылашдырылды. Һөкмдар халгы сојан, ону өлүмә, гырғына сүрүкләјән бир шәхс кими сәчијјәләндирилдисә, шаир көнлүндә Аллаһ нуру олан бир гејри-ади инсан кими тәгдим олунду. Мүәллим «Гур'ани-Кәрим»дә «Шаирләр» сурәси олдуғуну сөјләди, орада шаирләрин доғру вә јалан јазанлар, дејә ики јерә бөлүндүјүнү гејд едир.

М. Фүзулинин «Падшаһи-мүлк» гит'әсинин бу мәзмунда тәдриси:

— шаирин шәхсијјәти, һәјат амалы илә гајәсинин үст-үстә дүшмәси, бир сөзлә, Фүзули мөвланалығы һаггында тәсәввүр јарадыр;

— әсәрин јаранмасына тә'сир едән тарихи-ичтимаи сәбәбләр ајдынлашыр;

— гит'әнин бәдии-естетик дәјәри даһа јахшы дәрк олунур;

— мәктәбләрдә мүсбәт үмумбәшәри дүнјакөрүшүн елементләри ашыланыр;

— онлар сағлам руһ вә мүгәддәс әгидә нүмунәсиндә тәрбијә олунурлар;

— әлавә тарихи, елми, сосиоложи мә'лумат чатдырылмасы шакирдләрин үмуми һазырлыг сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә тә'лими зәмин јарадыр.

«ТӘКТӘРКИБЛИ САДӘ ЧҮМЛӘНИН НӨВЛӘРИ» МӨВЗУСУНУН ТӘДРИСИ БАРӘДӘ

Асиф ҺҮСЕЈНОВ,
Әли Бајрамлы шәһәр 16 сајлы орта мәктәбин мүәллими.

«Тәктәркибли садә чүмләнин нөвләри» мөвзусунун тәдриси просесиндә мүбаһисә доғуран фикирләр ортаја чыхыр. Бу мүбаһисәләрин бир чоху дилчи алимләр арасындакы фикир ајрылығындан ирәли кәлир. Бә'зи елми әсәрләрдә тәктәркибли чүмләләр «хәбәрин ифадә васитәләри» вә ја «мүбтәданын гејри-мүәјјәнлијинин дәрәчәси»нә көрә тәсниф едилмиш, бә'зиләриндә исә онлардан «гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр» ады алтында бәһс олунмушдур. Академик Виноградов исә, үмумијјәтлә, тәктәркибли чүмләләрдә мүбтәда вә хәбәрин ахтарылмасыны дүзкүн һесаб етмәмишдир.

Орта мәктәбләрин VII—VIII синифләри үчүн Гәзәнфәр Казымов вә Јусиф Сеједовун јаздыглары «Азәрбајчан дили» (1995) дәрслијиндә тәктәркибли чүмләләр ики група ајрылмышдыр: 1. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләр. 2. Мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләр. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләрә шәхссиз, гејри-мүәјјән шәхсли, үмуми шәхсли чүмләләр, мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләрә исә адлыг чүмлә дахил едилмишдир.

Дәрслијә әсасән, грамматикада «шәхс» дедикдә, мүбтәда нәзәрдә тутулур. (Көстәрилән дәрслик).

Мүбтәда вә хәбәрин тәдриси заманы шакирдләр өјрәнирләр ки, мүбтәда вә хәбәр чүмләнин грамматик әсасы олмагла, онун ики гүтбүнү тәшкил едир. Мүбтәда чүмләнин фикир өзүлү, иш көрән вә ја һаггында данышыландыр, хәбәр исә мүбтәдаја аид олуб, онун һаггында һәрәкәт вә ја һөкм билдирир. Белә мәнтиги анлајышлардан сонра, үмумијјәтлә, чүмләнин «шәхссизлијиндән» данышмаг фикирдә думанлылыг вә мүрәккәблик јарадыр. Тәсәввүр един ки, мүәллим «гејри-мүәјјән шәхсли», «үмуми шәхсли» адландырдығы чүмләләри шәхссиз чүмлә кими изаһ етмәјә мәчбур олур.

«Дәрсликдән көтүрүлмүш ашағыдакы үч чүмләни нәзәрдән кечирәк: 1. Ағачлар јазда чичәкләјир. 2. Дүнән бизә мәктуб көндәрибләр. 3. Нә әкәрсән, ону бичәрсән.

Мүбтәданын иштиракы бахымындан бу чүмләләрин фәргинә диггәт јетирәк: 1-чи чүмлә мүәјјән шәхсли, 2-чи чүмлә гејри-мүәјјән шәхсли, 3-чү чүмлә исә үмуми шәхсли чүмләдир. Кәлин һәр чүмләни өз ады илә адландыраг. Бизчә, 2-чи вә 3-чү чүмләләрдә «мүбтәданын өз ифадәсини тапа билмәмәсиндән» јох, «гејри-мүәјјән» вә «үмуми шәхсли» формада иштирак етмәсиндән данышмаг доғру оларды. Дәрслијин өзүндә дә дејилдији кими, белә чүмләләрдә «ишин ичрачылары вар, лакин онлар гејри-мүәјјәндир...».

Һәр һалда гејри-мүәјјән вә үмуми шәхсли чүмләләри шәхссиз чүмләләрлә бир чәркәјә гојмаг дүзкүн олмаз.

Бизим тәклифимиз одур ки, гејри-мүәјјән шәхсли, үмуми шәхсли чүмләләр тәктәркибли чүмләләрин нөвләри кими јох, чүттәркибли чүмләләрин нөвләри кими изаһ едилсин. Белә изаһат даһа мәнтиги көрүнәр вә фикирдә јаранан думанлылығы, мүрәккәблилији ортадан көтүрәр.

Дәрсликдә адлыг чүмлә мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли чүмләнин нөвү кими верилмишдир. Тә'рифдән сонра ашағыдакы чүмләләр мисал олараг көстәрилмишдир: Гышын орталары. Гар. Човғун...; Ахшам. Јенә һәмин јер.

Сонра белә бир изаһат верилир: «Адлыг чүмләләр васитәсилә һәр һансы бир һадисәнин данышылан вахтда мөвчуд олдуғу билдирилир,

лакин чүмләнин хәбәри олмадығындан һәмин һадисә һаггында әлавә мә'лумат вә ја һөкм верилмир». Һаглы олараг белә бир суал доғур: Бу чүмләләрин хәбәри јохдурму? Бир шејин мөвчудлуғу барәдә мә'лумат билдирмәсини бир шәрт кими ирәли сүрмәк дүзкүн һесаб едилә биләрми?

Кәлин јухарыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк вә арашдыраг. Ишләнмә шәклинә көрә сөзә вә сөз бирләшмәсинә охшасалар да, көстәрилән мисаллар, шүбһәсиз ки, чүмләләрдир. Бәс бу чүмләләр һансы фикирләри ифадә едир? Һәмин чүмләләри адлыг чүмлә шәклиндә дејил, ән'әнәви чүмлә шәклиндә јазсаг, ифадә етдикләри фикирләр даһа ајдын нәзәрә чарпар: Гышын орталарыдыр. Гардыр. Човғундур; Ахшамдыр. Јенә һәмин јердир.

Чүмлә үзвләри бахымындан јанашдыгда көрүрүк ки, бу чүмләләр әслиндә, мүбтәдасы олмајан, јалныз хәбәрдән ибарәт чүмләләрдир. Бу чүмләләрин хәбәр шәкилчиси олмадан ишләдилмәси формал, үслуби характер дашыјыр, фикри даһа тә'сирли, лаконик шәкилдә ифадә етмәк мәгсәдилә бағлыдыр. Демәли, адлыг чүмләләри мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләрин нөвү кими јох, хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләнин нөвү кими көтүрмәк даһа доғру оларды.

Беләликлә, тәктәртибли чүмләләр бөлкүсүнүн тарихән мүбаһисәли олдуғуну вә дејилән фикирләри әсас тутараг, баш үзвләр әсасында гурулан садә чүмләләрин нөвләрини ашағыдакы кими гәбул етмәк, бизчә, даһа мүнасибдир.

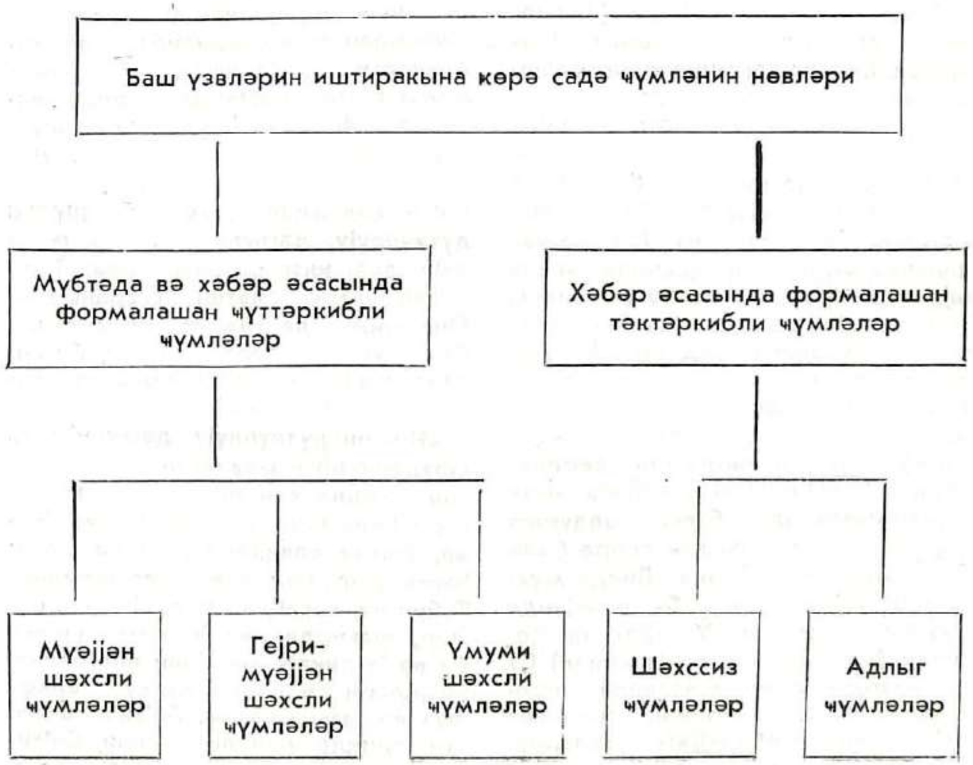

«НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ» БӨЛМӘСИНИН ТӘДРИСИНДӘ БӘ'ЗИ АНЛАЈЫШЛАРЫН МӘНИМСӘНИЛМӘСИ

Зејнәб МУСАЈЕВА,
Бакыдакы В. Әзизов адына 30 сајлы мәктәбин мүәллими.

Һәр һансы елм саһәсинин, фәннин уғурлу тәдриси о саһәјә аид анлајышларын мәнимсәдилмәсиндән чох асылыдыр. Орта мәктәбдә шакирдләр мүхтәлиф елм саһәләри илә таныш олурлар. Онлардан бири дә дилчиликдир. V синифдән башлајараг дилчилијин мүхтәлиф саһәләри — фонетика, лексиколокија, грамматика вә с. тәдрис едилир. Сон вахтлар Азәрбајҹан дили фәннинин IX, X вә XI синифләрдә дә өјрәдилмәси дилчилијин башга саһәләри илә — **нитг мәдәнијјәти** вә үслубијјатла танышлыға да имкан јаратмышдыр.

Тәбии ки, һәр бир саһәнин (бөлмәнин) тәдрисинә онун адынын һәм лүғәви, һәм дә терминоложи мә'насынын изаһындан башламаг лазымдыр. **Нитг мәдәнијјәти** анлајышы шакирдләр үчүн јени олса да, онун изаһында кечмиш биликләрә әсасланмаг мүмкүндүр. Чүнки шакирдләр бу күнә кими Азәрбајҹан дилинин тәдриси просесиндә чохлу гајдалар өјрәнмиш вә бу гајдалары һәм шифаһи, һәм дә јазылы нитгләриндә тәтбиг етмишләр. Бөлмәнин тәдрисинә башларкән бу гајдалары шакирдләрин көмәји илә јада салырам. Шакирдләрин мүхтәлиф нөв јазыларда јол вердикләри сәһвләрин һансы гајдаја әмәл едилмәмәси илә бағлы олдуғуну бир дә тәкрарладыгдан сонра белә бир нәтиҹәјә кәлирик: Дилдә мүхтәлиф гајдалар вар. Бу, өзлүјүндә нәзәри мәсәләдир. Үнсијјәт просесиндә (данышаркән вә јазаркән) бу гајдалардан елми әсасларла истифадә јолларыны өјрәнән дилчилик саһәси **нитг мәдәнијјәти** адланыр. Демәли, фонетика, лексиколокија вә с. кими, нитг мәдәнијјәти дә дилчилијин бөлмәләриндән биридир вә онун да өзүнә мәхсус тәдгигат саһәси, анлајышлар системи вә с. мөвҹуддур. Бу шәкилдә илк мә'лумат верилдикдән сонра шакирдләрә ашағыдакылары да мәнимсәтмәјә чалышырам: а) Нитг мәдәнијјәти дилчилијин башга саһәләриндән фәргли олараг практик саһәдир. Чүнки онун өјрәндијин мәсәләләр бирбаша практикада, тәҹрүбәдә реаллашыр; б) Нитг мәдәнијјәти филолокијанын дикәр бөлмәләри илә сых бағлыдыр; онларда өјрәнилән ајры-ајры гајдалар бу бөлмәдә хүсуси систем шәклини алыр; в) Бу адын (нитг мәдәнијјәти) дилимиздә башга бир мә'нада ишләнмәси дә шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Мә'лумдур ки, һамынын нитги ејни сәвијјәдә дејил. Бу ҹәһәтдән нитг мәдәнијјәти нитгин сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмәк бахымындан да ишләдилир; «нитг мәдәнијјәти јүксәкдир», јахуд «нитг мәдәнијјәти ашағыдыр» ифадәләри дә мәһз бу ҹәһәтдән дејилир.

Тәҹрүбә көстәрир ки, нитг мәдәнијјәти бөлмәсинин тәдрисиндә бә'зи анлајышлар, хүсусилә **нитгин дүзкүнлүјү, дәгиглији** вә **ифадәлилији, дил, нитг** вә **нитг фәалијјәти** анлајышлары чәтин гавранылыр. Она көрә дә тәдрис просесиндә башга анлајышларла јанашы, бу анлајышларын да өјрәдилмәсинә хүсуси фикир верирәм.

«Нитгин дүзкүнлүјү, дәгиглији вә ифадәлилији» мөвзусунун тәдрисинә башларкән әввәлҹә шакирдләрә белә бир суал верирәм: Сизҹә, јүксәк сәвијјәли мәдәни нитг һансы шәртләрә ҹаваб вермәлидир? Тәбии ки, ҹаваблар там, әһатәли олмур, шакирдләрин һәрәси нитгин бу вә ја дикәр тәләбини өнә чәкир. Бә'зиләри сөзләрин дүзкүн тәләффүз вә јазылышыны, бә'зиләри сөзүн јериндә ишләдилмәсини, бә'зиләри ҹүмләни дүзкүн гурмағы вә с. әсас шәрт һесаб едирләр. Онларын фикирләрини үмумиләшдирәрәк изаһ едирәм ки, нитг мәдәнијјәтинин үч әсас шәрти вар: 1) **дүзкүнлүк;** 2) **дәгиглик** вә 3) **ифадәлилик.** Тәҹрүбә көстәрир ки, **нитгин дүзкүнлүјүнүн** нәдән ибарәт олдуғуну шакирд

асанлыгла баша дүшүр. Чүнки бурада сөһбәт шакирдләрин индијә гәдәр өјрәндикләри гајдаларын (орфоепик, орфографик, грамматик вә с.) дүзкүн тәтбигиндән кедир: гајдаја әмәл едилибсә, нитг дүзкүн, әмәл едилмәјибсә, сәһвдир. Анлајышын даһа шүурлу мәнимсәдилмәси үчүн белә бир иш апарырам. Әввәлҹә гајдаларын бә'зиләри бир дә јада салыныр, сонра гајдаларын гәсдән позулдуғу мүхтәлиф материаллар үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил едир, һансы гајданын позулдуғуну сорушурам. Мәсәлән:

Суал: «О, бүтүн фәннләрдән «беш» гијмәт алды» ҹүмләсиндә нитгин дүзкүнлүјү һарада вә нечә позулуб?

Ҹаваб: «фәннләрдән» сөзүндә нитгин дүзкүнлүјү позулуб, чүнки бурада «Сону гоша самитлә гуртаран тәкһеҹалы сөзләрә самитлә башлајан шәкилчи артырдыгда көкүн сон самитләриндән бири дүшүр» гајдасына әмәл едилмәјиб, әслиндә, «фәнләрдән» олмалыдыр.

Суал: «Шаир һөкмдарын һүзурундасан!» мисалында һансы гајда позулуб?

Ҹаваб: Бурада «шаир» сөзүндән сонра веркүл ишләдилмәлидир. Чүнки гајдаја көрә, хитаб ҹүмләнин әввәлиндә кәлиб ади тонла дејилдикдә ондан сонра веркүл гојулур.

Нитгин дәгиглији вә **ифадәлилији** нисбәтән чәтин мәнимсәнилир вә чох вахт гарышыг салыныр. Чалышырам ки, шакирдләр белә бир фикри дәриндән дәрк етсинләр: дәгиглик — сөзүн (јахуд ифадәнин, ҹүмләнин) јериндә, мәгамында ишләдилмәсидир. Бурада илк нөвбәдә лексик, синтактик синонимлији өнә чәкирәм. Мәсәлән, «үрәк» вә «көнүл» сөзләри синоним олсалар да, мүәјјән мәгамда «үрәк», дикәр мәгамда исә «көнүл» сөзүнү ишләтмәк даһа дәгиг олур. Һәкимә мүраҹиәт едән хәстә «һәким, көнлүм ағрыјыр», дејәрсә, дәгиглик позулар. Сонра шакирдләри мүхтәлиф ҹүмләләр үзәриндә ишләдирәм. Бу ҹүмләләрдә синоним сөзләрдән даһа мүнасиб оланы тапылыб ишләдилир, икификирлији (гејри-дәгиглији) арадан галдырмаг үчүн ҹүмләләр јенидән гурулур вә с. Бир нечә нүмунә: «Тејмур моторун кәндирини дартды» (нијә «чәкди» јох?); «О, сүканы сәрт сола бурду, гајыг јериндә фырланды» (нијә «доланды», јахуд, «һәрләнди» дејилмәјиб?) вә с. Шакирдләр изаһ едирләр ки, «дартмаг»— бирдән-бирә, «чәкмәк» исә тәдриҹән иҹра олунан һәрәкәтдир. Мотору ишә саларкән кәндир бирдән-бирә чәкилир ки, бу мәгамда «дартмаг» сөзү даһа дәгигдир. «Фырланмаг» әшјанын бир нөгтәдә, «һәрләнмәк» исә нисбәтән кениш даирәдә сүрәкли дөнмәсидир. Әкәр гајығын сүканы бирдән-бирә бурулурса, демәк, гајыг јериндә фырланыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, нитг мәдәнијјәтинин шәртләри арасында чох вахт кәскин фәрг сәдди гојмаг олмур. Белә ки, бә'зи мәгамда нитгин дүзкүнлүјүнүн позулмасы, јә'ни һәр һансы гајдаја әмәл олунмамасы, гејри-дәгиглијә, дәгиглик шәртинин позулмасына кәтириб чыхарыр. Мәсәлән, һәр һансы шәхсин мәнә китаб вермәси фикрини «О китабы мәнә верди» формасында ифадә едириксә, дүзкүнлүк позулур, чүнки мә'лум гајдаја көрә, «о» әвәзлијиндән сонра веркүл гојулмалыдыр. Веркүлүн олмамасы ҹүмләдәки фикрин јанлыш, јә'ни һәр һансы китабын мәнә верилмәси кими баша дүшүлмәсинә сәбәб олур.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, **нитгин ифадәлилији,** һәр шејдән әввәл, фикрин образларла, мәҹазларла ифадә едилмәсидир. Јери кәлмишкән гејд едим ки, дәрсликдәки («Түрк дили», 9-ҹу синифләр үчүн, 1994) изаһ **дәгигликлә ифадәлилијин** фәргләндирилмәси үчүн шакирдләрә һеч нә вермир. Орада **дәгиглик** — «фикрин ифадәси үчүн билаваситә тәләб олунан дил васитәсини тапмаг», ифадәлилик — «ән мүвафиг, үслуб бахымындан ән уғурлу дил васитәсини тапыб ишләтмәк» кими ајдынлашдырылыр (сәһ. 103). Көрүндүјү кими, тә'рифдә бу ики шәрти фәргләндирән әламәтләр нәзәрә чарпмыр, әксинә, анлајышлар гарышдырылыр. Анҹаг дәрсликдә ифадәлилијә аид кәтирилән һәр ики нүмунәдә мәҹазилик вар: «О, өмрүнү јелә верди»

— метафора, «Бизим ки ешгимиз бир ел нағылыдыр» — тәшбеһдир.

Шакирдләрә ајдынлашдырырам ки, нитгин дүзкүнлүјү вә дәгиглији һамыдан вә һәр јердә тәләб олундуғу һалда, ифадәлилик ән чох бәдии әдәбијјатын дилинә хасдыр. Дејәк ки, рәсми јығынҹагларда дүзкүн вә дәгиг данышмаг һамынын борҹудур. Анҹаг белә мәгамда ифадәли нитг јерсиз көрүнәр.

Дил, нитг вә **нитг фәалијјәти** дә шакирдләрин чәтин баша дүшдүкләри вә гарышыг салдыглары анлајышлардандыр. Лингвистик термин кими «дил» анлајышы һаггында әввәлки дәрсләрдә («Дил нәдир?») мә'лумат верилмишдир. Чалышырам ки, елә һәмин дәрсдә дилин нитглә фәрги барәдә илк тәсәввүр јарадым. Бу мәгсәдлә «Дил — инсанлар арасында үнсијјәт васитәсидир» тә'рифинин шүурлу мәнимсәнилмәсинә чәһд едирәм. **Васитә** просесин өзү дејил. Тутаг ки, гәләм јазмаг, китаб охумаг үчүн васитәдир. Нә гәдәр ки, гәләмлә јазмыр, китабы охумуруг, онлар ади әшја олараг галыр. Дил дә беләдир. О, өзлүјүндә ишарәләр системидир. Ишарә дедикдә сәс, һәрф, һеҹа, сөз, ҹүмлә вә с. нәзәрдә тутулур. Лакин бу ишарәләр дилдә нечә кәлди јерләшмир, мүәјјән системлә фикрин ифадәсинә хидмәт едир. Елә ки биз бу ишарәләр системиндән үнсијјәт үчүн истифадәјә башладыг, артыг нитг јарадыр. Бу бахымдан **нитг** — үнсијјәт просесидир, бир нөв фәалијјәтдә олан дилдир. Үнсијјәт просесиндә дилдән ики формада истифадә едилир — шифаһи вә јазылы нитг формасында.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, дилин нитгә чеврилмәси өзлүјүндә мүмкүн дејил. Бунун үчүн мүәјјән амилләр лазымдыр. Бу амилләр үч групa бөлүнүр: 1) **ичтимаи амилләр;** 2) **психоложи амилләр;** 3) **физиоложи амилләр.** Бунлардан биринин белә чатышмадығы һалда дил нитгә чеврилә билмәз. **Ичтимаи амил** дедикдә инсанын алдығы тәрбијә, ону әһатә едән инсанларын сәвијјәси, фәалијјәтдә олдуғу һазырки сосиал дурум вә с. нәзәрдә тутулур. Тутаг ки, кәнд шәраитиндә бөјүјән ушагла шәһәрдәки ушағын нитги һөкмән фәргләнәҹәк. Инсанын нитги ону әһатә едән ҹәмијјәтдән, ичтимаи мүһитдән чох асылыдыр. **Психоложи амил** — инсанын дүшүнҹәси, гаврама габилијјәти, бејиндәки нитг мәркәзи, бир сөзлә, психоложи просесләрлә шәртләнир. Бунлар олмадан нитг реаллаша билмәз. **Физиоложи амил** (дәрсликдә дејилдији кими, акт) инсанын данышыг үзвләри илә бағлыдыр. Шакирдләрә хатырладырам ки, V синифдә данышыг сәсләринин јаранмасы үчүн данышыг үзвләринин ролуну өјрәнибләр (ағ ҹијәр, нәфәс борусу, гыртлаг, дил, додаглар вә с.). Онлар нитгин мејдана кәлмәси үчүн мүһүм рол ојнајырлар, бу үзвләрдән биринин гүсурлу олмасы нитгдәки гүсура кәтириб чыхарыр.

Беләликлә, шакирдләр дәрк едирләр ки, үнсијјәт васитәси олан дилин нитгә чеврилмәси үчүн үч әсас амил кәрәкдир. Фикрими јекунлашдырараг билдирирәм ки, бу амилләр бирликдә **нитг фәалијјәти** адланыр.

Мүшаһидә вә тәҹрүбәмдән билирәм ки, һазыркы дәрсликдә (9-ҹу синифләр үчүн «Түрк дили», 1994) изаһлар шакирдләр үчүн нисбәтән мүрәккәб, чалышмаларын практик сәвијјәси зәифдир. Она көрә дә истәр нитг мәдәнијјәти бөлмәсинин, истәрсә дә дикәр бөлмәләрин тәдрисиндә чалышырам ки, анлајышлары садә дилдә изаһ едим вә әлавә олараг дикәр чалышмалардан да јарарланым. Бүтүн бунлар исә мөвзуларын даһа шүурлу мәнимсәнилмәси үчүн шәраит јарадыр.

НАКАМ ШАИР

(М. МҮШФИГИН ҺӘЈАТ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНА ҺӘСР ЕДИЛМИШ ӘДӘБИ-БӘДИИ КЕЧӘНИН ССЕНАРИСИ)

(Зал бәзәдилмишдир. Халча үзәриндән М. Мүшфигин шәкли асылмышдыр. Шаир һаггында стендләр, дивар гәзетләри һазырланмыш, шаирин өз әсәрләри вә онун һаггында јазылмыш әсәрләрдән сәрки тәшкил едилмишдир...

Гонаглар әјләшмишләр. Дөвләт бајрағы сәһнәјә кәтирилир. Залда, һәзин вә коврәк мусиги сәсләнир. Сонра Азәрбајҹанын һимни ешидилир, һамы ајаға галхараг һимни охујур).

I апарычы: — Салам, һөрмәтли гонаглар, мүәллимләр вә меһрибан шакирдләр. Көркәмли, накам шаиримиз М. Мүшфигин һәјат вә јарадычылығына һәср едилмиш әдәби-бәдии кечәјә хош кәлмисиниз!

II апарачы:

— Өмрү олду чох кедәк,
Кечмишә гонаг кедәк.
Биз Мүшфигин руһуну
Бир дәгигә јад едәк...

(Һамы ајаға галхыр... 1 дәгигә сонра әјләширләр).

Бајаты дејәнләр зал боју дүзүлмүшләр:

I шакирд:

— Көзәлдир, вәтәнимиз,
Дурмады, јатанымыз.
Голлары бағлы кетди,
Дили сөз тутанымыз.

II шакирд:

— Пајада бөлим јанды,
Узатдым әлим јанды.
Накам кедәнләр үчүн,
Ағзымда дилим јанды.

III шакирд:

— Мән ашиг кәһәр ағлар,
Белиндә јәһәр ағлар.
Мүшфигчүн Мүшкүназ нәнә
Һәр ахшам, сәһәр ағлар.

IV шакирд:

— Кечди јенә илк баһар,
Күлә дөнду арзулар.
Мүшфиг кедәндән бәри,
Күнләр олду аһу-зар...

V шакирд:

— Вәтәнимиз дашлыдыр,
Торпағы зәр гашлыдыр.
Мүшфиг үчүн Дилбәрин,
Көзләри ган-јашлыдыр.

VI шакирд:

— Улдузлар сүрү кими,
Ајын кәсири кими.
Мүшфиги өлдүрдүләр,
Фирәнк әсири кими.

(Бајатыларын сајыны артырмаг да олар).

I апарычы: (Тарын сәдалары алтында)

— Һәјат нәдир? Суал вердим өзүмә,
Мә'насыны чичәкләрдән
өјрәндим.
Јашадыгча чарпышмағы, севмәји,
Гәлбимдәки диләкләрдән
өјрәндим.

Бир јај алдым чыхмаг үчүн шикара,
Туш кәлмишдим аһу көзлү никара.
Нишан алыб ох атмаға, нә чарә?!
Даш үрәкли мәләкләрдән
өјрәндим.
Сулар кими көпүкләниб дашмағы,
Селләр кими уҹа дағлар ашмағы.
Мин бир әмәл архасынҹа гачмағы,
Дүрлү-дүрлү үрәкләрдән
өјрәндим.

(Саз чалыныр, «Фолклор» дәрнәјинин үзвләри һәмин ше'рә бәстәләнмиш нәғмәни охујурлар).

II апарычы: Кәлимли-кедимли, сон учу өлүмлү дүнјада һәјат инсанлары даим сынаға чәкир. Инсанларын бу сынагдан нечә чыхаҹағыны јалныз Танры биләр. Сынаға чәкилмиш инсанлардан бири дә М. Мүшфиг олмушдур. Шаир өзү һаггында...

(Сәһнә)

(Шакирдләрдән бир нәфәр Муш-

фигин, дикәри Дилбәрин, үчүнчүсү исә Рәсул Рзанын ролунда чыхыш едир. Сәһнә... Сәлигә илә бәзәдилмиш отагда Мүшфиг стол архасында отуруб ше'р јазыр... Столун үстүндә кечә лампасы, јан столда шамлар, әтрафында чај сүфрәси. Гаршы тәрәфдә Дилбәр диванда отуруб гәзет охујур...).

Мүшфиг: — 1908-чи илдә Бакынын Хызы кәндиндә шаир аиләсиндә анадан олмушам. Ајјарымлыг икән анам Зүлејха ханым вәфат едир. О вахтдан да гара күнләрим башланыр. «Ана» кәлмәси гәлбимдә һәмишәлик бир кизилтијә чеврилир. Гәлбими көјнәдән бу кизилтини һеч чүрә өзүмдән гова билмирдим. Нәһајәт, 1927-чи илдә үрәк ағрыларымы кағыз үзәринә көчүрдүм:

«Ана» дедим ,үрәјимә јанар
одлар сачылды,
«Ана» дедим, бир үрләриш
һасил олду чанымда.
«Ана» дедим, гаршымда бир
көзәл сәһнә ачылды,
«Ана» дедим, фәгәт, ону
көрмәз олдум јанымда...
(Ардыны давам етмәк дә олар).

1914-чү илдә атам да вәфат етди. Ана һәсрәтинин үстүнә ата нискили дә әлавә олунду. Мән бу ачы күнләрими «Гаја» поемасында белә тәсвир етмишәм...

Нә ата чағрышы, нә ана сәси,
Бунларын күл кими ләтиф бусәси.
Руһума әтрини сача билмәди.
Мәним чочуг дәрдим һеч
әскилмәди.
Аһ, нәләр чәкмәди бу гәриб
башым,
Дәјди дашдан-даша мүзтәриб
башым!

Мән вә бачы-гардашларым гоһумларымызын һимајәсиндә галдыг. Әзабын, ағырлығын һамысы Гызгајыт нәнәмин үзәринә дүшдү. Онун сөјләдији нағыллар, лајлалар, мисал чәкдији аталар сөзләри... Бәлкә дә, мәним бу јолу сечмәјимә сәбәб о олубдур.

I апарычы: — М. Мүшфигин јарадычылығы рәнкарәнк олдуғу кими, мәһәббәти дә һәр саһәдә күчлү иди. Вәтәнә, халгына, торпағына, севдији сәнәтинә олан мәһәббәтилә јанашы, Дилбәрә олан севкиси дә тәмиз вә үлви иди. Она көрә дә онун наз-гәмзәләринин гаршысыны асанлыгла ала билирди.

(«Гурбан олдуғум» ше'ринә бәстәләнмиш маһны тарын вә сазын һәзин сәдалары алтында хорла ифа едилир).

II апарычы: — Мүшфигин Дилбәрә олан севкисиндән сөз ачмамаг олмазды. Мүшфигин шаир олмасында, бәлкә дә, Дилбәрә олан мәһәббәтинин бөјүк ролу олмушдур.

(Сәһнә)

(Мүшфиг јенә дә мәшғулдур... Бу заман гапы дөјүлүр. Кәлән Дилбәрдир. Онун јени чапдан чыхмыш китабыны кәтирир...).

— Салам Мүшфиг!

(Мүшфиг ајаға галхыб ону гаршылајыр):

— Салам, хош кәлмисән, нә әчәб, сәндән?..

— Көшкдән сәнин чапдан тәзә чыхмыш китабыны алдым.

— Сағ ол...

(Һәр икиси әјләшир...).

— Нә едирсән?... Мүшфиг, јенә нә исә јазырсан?

— Бәли, Дилбәр, бир аз кефсиздим, јајдакы күнләримиз јадыма дүшдү, бир аз чызма-гара еләдим...

— Оху, гулаг асым.

(Мүшфиг ше'ри охујур):

Јенә о бағ олајды, јенә јығышараг
сиз, о бағa көчәјдиниз.
Биз дә мурадымызча фәләкдән
кам алајдыг,
сизә, гоншу олајдыг.
Јенә о бағ олајды, сәни тез-тез
көрәјдим, гәләмә сөз верәјдим.
Һәр күн бир јени нәғмә,
һәр күн бир јени илһам...
Јазајдым сәһәр-ахшам.
Арзуја бах, севкилим, телләриндән
инчәми? Сөјлә үрәјинчәми?

— Ә'ла демисән. О күнләрин һәсрәтини бундан көзәл демәк олмаз. Мүшфиг, ичазә вер, мән кедим. (Кедир).

(Магнитафонда вә ја синтезаторда Мүшфигин сөзләринә бәстәләнмиш «Јаша, көнүл» маһнысы сәсләнир.

II апарычы: — Накам шаиримиз М. Мүшфиг әдәбијјата 1926-чы илдә «Бу күн» ше'рилә кәлмишдир. О, сөзүн һәгиги мә'насында, шаир доғулмушду. Хәзәрин саһилләриндә дүнјаја көз ачдығы үчүн о, Хәзәрин өзүндә, суларында, гумларында белә поезија көрүрдү. Бир сөзлә, инсан өмрүндән тутмуш тәбии һадисәләрә гәдәр һәр шеј онун нәзәриндә ше'ријјәт иди.

1930-чу илләрдә өз халгына, онун милли адәт-ән'әнәләринә, милли мусигисинә хор баханлара чаваб олараг «Тар» ше'рини јазды. (Тар чалыныр, шакирд «Оху тар» ше'рини сөјләјир. Дәрнәк үзвләри хорла маһныны ифа едирләр).

I апарычы: — Севмәк, севилмәк, шад јашамаг, евдә, аиләдә инсанларын бир-биринә һөрмәти шаири даим дүшүндүрмүшдүр. Бах, елә бу истәкдән дә шаирин «Сәнин күлүшләрин» ше'ри һәјата вәсигә алмышдыр. (Шакирд ше'ри сөјләјир вә сонра маһны шакирдләрин ифасында сәсләнир).

II апарычы: — М. Мүшфигин нәинки өзү вә әсәрләри, хатирәси, халгымызын вә онун иш јолдашларынын, достларынын гәлбиндә өзүнә јува салмышдыр.

Инди Р. Рзанын хатирәләриндән бирини динләјәк.

Биринчи шакирд: (Рәсул Рза ролунда): — Гышын дондуручу күнләриндән бири иди. Сабир бағы илә үзүјухары кедирдик. Мүшфигин нә исә ганы гара иди. Деди ки, кәл бир аз кәзинәк... Мән онун хатиринә дәјмәмәк үчүн көнүлсүз разылашдым. Сојуг гылынч кими кәсирди. Бирдән... ајагјалын, шалварынын дизи чырылмыш, ири пенчәјинин голларына јамаг вурулмуш, јалын әлләри сојугдан гыпгырмызы олмуш балача бир ушаг көрдүк.

Ушаг: — Папирос, папирос сатырам, папирос, ә'ла, хороши папирос, ај мүштәри, кәл ал, папирос сатырам, папирос, — дејә гышгырырды. Бизи көрәркән севинчәк бизә тәрәф гачды. Сојугдан донмуш дили сөз тутмурду, әлләри гыров бағламышды...

— Әми, әмичан, папирос алын, һә, олар? Алын да, ә'ла папиросдур. Әмичан, хаһиш едирәм, алын да, алын да, әмичән...

Бу вахт Мүшфиг чох мүтәәссир олду, башыны булады, чибиндән пул чыхарыб әли титрәјән ушаға узатды...

— Ал, оғлум, ал, — деди, лакин папиросу көтүрмәди, — гој сәнә галсын, башгаларына сатарсан, — дәриндән бир аһ чәкди.

Ушаг севиндијиндән биздән араланыб гача-гача: «сағ ол, әмичән, Аллаһ өзү сизи һифз еләсин», — деди вә јенә дә: «Папирос сатырам, папирос сатырам, ә'ла, хороши папирос», — дејәрәк биздән узаглашды...

Мүшфиг: — «Аһ јазыг милләтим, — дејиб кәдәрлә сөзә башлады:

— Рәсул, билирсән... ушағы көрдүм, өз кечмишим јадыма дүшдү. Мән елә һәмин јашда олардым, елә һәмин бу күчәләрдә, әлимдә папирос о баш, бу баша гачараг «папирос сатырам», дејә о гәдәр гышгырмышам, һәлә мүштәриләри чәлб етмәк үчүн ше'р дә гошмушдум:

Кәл ај мүсәлман, урус,
Ә'ла, хороши папирос...

II апарычы: — Бу дарыхдырычы сәһнәдән узаглашараг «Һәјат севкиси» ше'ринә гулаг асаг.

Шакирд тарын сәдасы алтында:

Аһ, мән күндән-күнә бу
көзәлләшән,
Ишыглы дүнјадан нечә әл чәким?
Бу јерлә чарпышан, көјлә
әлләшән,
Достдан, ашинадан, нечә әл
чәким?..
(Ше'р сонадәк дејилир).

I апарычы: — 1937-чи илдә М. Мүшфигин ачы күнләри — халгыны, вәтәнини севән, гәлби јазыб-јаратмаг ешги илә дөјүнән шаирин ачы күнләри башлајыр.

(Сәһнә)

Ахшамдан хејли кечмишдир...

Мүшфиг евдә отуруб ше'р јазыр, Дилбәр мәтбәхдә чај һазырлајыр. Бу заман гапы дөјүлүр...

— Бујурун...

Гапы ачылыр. Ики нәфәр полис кејиминдә ичәри кирир. Мүшфиг тәәччүблә ајаға галхыр...

— Салам.

— Салам, — әл узадырлар.

— Хејир ола, бу заман?

— Сән бизимлә кетмәлисән.

— Һара?

— Билмәмиш олмазсан... Һөкумәтин әлејһинә јаздығын ше'рләрин јанына.

— Һара, һара?..

(Онлар Мүшфигин голундан тутурлар. Бу заман Дилбәр әлиндә чај дахил олур. Бу һадисәни көрүб дәһшәтә кәлир вә поднос әлиндән дүшүр).

— Мүшфиг, бу нә демәкдир?

—Һеч өзүм дә билмирәм, Дилбәр.

Полис: «Кедәк, орада, биләрсән», — дејир вә шаири апарырлар. Гапыдан чыхаркән Мүшфиг:

— Дарыхма, Дилбәр, мән тезликлә гајыдачағам.

Дилбәр:

— Мүшфиг, һара кедирсән?
Мәнә чәфа едирсән.
Ајырмасын Танры бизи,
Севиндирсин гәлбимизи...

Илаһи, ја Рәббим, мәни Мүшфигимдән ајырма, ону мәнә гајтар, ја да мәни онунла апар. (Һушуну итириб јыхылыр...).

II апарычы: — Мүшфигин руһуну шад етмәк үчүн «Фолклор»ун шаирә һәср етдији ше'р пајы — тарын һәзин мусигиси алтында — шакирдләрин ифасында сәсләнәчәк.

I шакирд:

Аләмә нур сачдын.
— Дүнјамыза көз ачдын,
Ағыр кәлди һәјатын,
Сынды голун, ганадын.

II шакирд:

— Нәнән сәни көтүрдү,
15 јаша јетирди.
Олдун бөјүк бир оғлан
Дилбәрә ашиг олан.

III шакирд:

— Күнү салдын јадына,
Дүшдүн ешгин одуна.
Евләндин, јаша долдун,
Вәтәнин оғлу олдун.

IV шакирд:

— Адын, шөһрәтин артды,
Дүшмәнләринә чатды.
Чохлары кими сән дә,
Дүшдүн ағыр кәмәндә.

V шакирд:

— Гара кәлди күнләрин,
Јалгыз галды Дилбәрин.
О заманлар дәјишди,
Үстүмүзә күн дүшдү.

VI шакирд:

— Дәјишди һәмин дөвран,
Там үзә чыхды јалан.
Бәраәт алдын дејәк,
Јубилејин мүбарәк!!!

(Апарычы рәгс е'лан едир. Рәггаслар рәгс едир. Шакирдләрдән дә ким истәсә рәгс едә биләр. Рәгс баша чатыр).

Апарычы: — Азәрбајҹан халгы јашадыгча, накам шаиримиз, М. Мүшфиг вә онун әсәрләри дә јашајачагдыр. О, чисмән өлсә дә, мә'нән бизимләдир вә даим бизимлә олачагдыр.

Ссенари мүәллифи:

Имрани Көзәл ӘЛИ ГЫЗЫ,

Бакыдакы 95 сајлы орта мәктәбин мүәллими.

БУНЛАР НӘЗӘРӘ АЛЫНМАЛЫДЫР

Пиралы ӘЛИЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди.

Азәрбајҹан үмумтәһсил мәктәбләри үчүн әдәбијјат програмларынын тәртиби ијирминҹи јүзилликлә бағлыдыр. Әдәбијјат програмларынын тәртибиндә көркәмли алимләримиз — академикләр М. Ариф вә Ф. Гасымзадә, профессорлар Ә. Султанлы, Ә. Гарабағлы, Ш. Микајылов вә башгалары иштирак етмишләр. Мәтбуатдан, јазылан мәгаләләрдән ајдын олур ки, әввәлләр әдәбијјат програмлары иҹтимаијјәтин мүзакирәсиндән, рә'јиндән сонра гүввәјә минәрди. Һәтта елми-педагожи тәҹрүбәмизә әсасланараг, сөјләјә биләрик ки, әдәбијјат програмлары илләрлә апарылан тәдгигатларын нәтиҹәсиндә тәртиб едиләрди. Педагожи тәдгигатларын формуласы олан нәзәријјәдән — тәҹрүбәјә, тәҹрүбәдән — нәзәријјәјә тәләбинә програмда әмәл олунарды.

Лакин 1993-ҹү илдән сонра әдәбијјат програмынын тәртиби лабиринтә дүшмүшдүр. Ону гуртармаг мүшкүл ишдир. Чүнки ҹәмијјәтдә дејиләнә гулаг асан, верилән тәклифә мәһәл гојан јохдур. Инанырам ки, јени чап олунмуш «Үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн әдәбијјат програмы»нын (Бакы, 1999-ҹу ил) тәртибчиләри дә дедикләримизи ешитмәјәҹәкләр. Лакин биз сөзүмүзү ешидиләнә кими сөјләјәҹәјик.

Әввәла, 1999-ҹу илдә чап олунмуш әдәбијјат програмы 1994-ҹү илдәкиндән гурулушуна, структуруна вә мәзмунуна көрә фәргләнмир. Ејнилә, сәһвләрилә бир јердә әввәлкинин тәкрарыдыр. Доғрудур, тәртибчиләр өзләринә бәраәт газандырмаг үчүн програмын әввәлиндә јазырлар: «Тәһсил Назирлији Елми-Методик Шурасынын Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат бөлмәси үмумтәһсил мәктәбләри үзрә групун үзвләри... 1994-ҹү илдә тәсдиг едилмиш әдәбијјат програмы үзәриндә ишләмиш вә ону тәкмилләшдирмишләр...».

Тәәссүфләндириҹи һалдыр ки, програмда апарылмыш тәкмилләшдирмә иши косметик дүзәлишләр вә әлавәләрдир. Һәтта дејәрдим ки, олан бә'зи мүсбәт ән'әнәләрин дағыдылмасыдыр. Бундан өтрү хүсуси комиссија јаратмаға еһтијаҹ јох иди. Тәбиидир ки, бу дүзәлишләр август конфрансында төвсијә шәклиндә чап олунараг әдәбијјат мүәллимләринә чатдырылмышдыр.

Икинҹи. Тәртибчиләр програмда апардыглары тәкмилләшдирмә ишини үмумиләшдирәрәк јенилик кими вермишләр. Белә ки, «V синифдә бә'зи фолклор нүмунәләри јазылы әдәбијјат нүмунәләри илә әвәз едилмишдир». Мүәллимләри алдадан маневрдир. Апардығымыз мүгајисә нәтиҹәсиндә мә'лум олду ки, V синифдә анҹаг С. Рүстәмин «Дуз-чөрәк» ше'ринин тәдрисинә бир саат вахт артырылмышдыр. Бу да лазымсыз едилмишдир. Чүнки бу ше'р дилинин садәлијинә, ахыҹылығына вә һәҹминин азлығына көрә шакирдләр тәрәфиндән тез әзбәрләнир. Ашағы синифләрдә (II—IV) бундан да чәтин ше'рләр өјрәдилир. Јахшы оларды ки, програм тәртибчиләри варислик принсипинә әмәл едәрәк, ибтидаи синифләр үчүн «Оху» дәрсликләри илә јахындан таныш олајдылар.

V синфин програмы шифаһи халг әдәбијјатынын бүтүн жанрлары илә долдурулараг фолклор курсуна чеврилмишдир: лајлалар, назламалар, дастанлар, аталар сөзү вә мәсәлләр, нағыллар, тапмаҹалар, бајатылар, әфсанәләр, әсатирләр, рәвајәтләр, нәғмәләр, мәишәт нәғмәләри, халг тамаша вә ојунлары, мәрасим нәғмәләри, новруз адәтләри, әмәк нәғмәләри, сајачы сөзләр вә с. вә и.

Али мәктәбләр үчүн јазылмыш дәрсликләрин (бах: П. Әфәндијев. «Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты», педагожи институтларын тәләбәләри үчүн дәрслик, Бакы, 1981) мүндәрәҹаты илә мүгајисә олунса, бә'зи чүз'и дәјишикликлә нәзәрә алынмазса, мөвзулар ејнилә верилмишдир. Еләтерминләр вар ки, V синфин шакирдләри онларын маһијјәтини јахшы анламырлар. Мәсәлән, әфсанәләр, әсатирләр, рәвајәтләр бунлара нүмунә ола биләр. Нәғмәләрин үч јерә бөлүнәрәк V синиф шакирдләринә өјрәдилмәсинин нәзәрдә тутулмасы сәһв јолдур. Бу да дәрслик мүәллифи олан ф.е.д. Б. Абдуллајевин идејаларыдыр ки, монографијасында («Азәрбајҹан мәрасим фолклору вә онун поетикасы», Бакы, 1990) вердикләрини бу синфин дәрслијинә көтирмишдир. Јени әдәбијјат програмынын тәртибчиләри бунлары нәзәрә алмалы идиләр.

Башга бир мәсәләјә ајдынлыг кәтирәк, Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын ики мүкәммәл гәһрәманлыг дастанынын бир синифдә (V)тәдрис олунмасына сәбәб нәдир? «Китаби-Дәдә Горгуд» вә «Короғлу» дастанларындан верилмиш бој вә голун өјрәдилмәсинә догуз саат вахт ајрылмышдыр. Вахтилә сөјләмишдик ки, «Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бој»у мәктәб програмындан чыхармаг лазымдыр. Бојда елә јер вар ки, милли менталитетимизә јаддыр. Чобанын пәри гызла интим әлагәјә кирмәси вә ондан Тәпәкөзүн дүнјаја кәлмәси мәсәләсинин бојда габарыг верилмәси фикримизә сүбутдур.

Әкәр V синфин бүтүн материалларыны бу шәкилдә мүгајисә етсәк, онларын да шакирдләр үчүн лазымсызлығыны көрә биләрик. Бу синфин програмы тамамилә јенидән ишләнмәлидир.

Үчүнчү. Програм тәртибчиләри јазырлар ки, «VI синифдә шифаһи әдәбијјат әсасында јаранан јазылы әдәбијјат нүмунәләринин әсас көтүрүлмәси арадан галдырылмыш»дыр. (сәһ. 4.). Бу фикир сонрадан инкар олунур: «Шифаһи халг әдәбијјатынын јазылы әдәбијјата өзүл олмасы, онларын әлагәләри вә бирбирини тамамламасы» (сәһ. 19). Вә јахуд, өјрәдилмәси нәзәрдә тутулан јазылы әдәбијјат нүмунәләрини нәзәрдән кечирәк: «Анар «Салур Газан» («Дәдә Горгуд» повестиндән парча) — «Әсәрин «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан истифадә јолу илә јазылмасы» (сәһ. 19); А. Шаиг «Зәһмәт вә Зинәт» — мәнзум нағылынын халг нағыллары илә охшар вә фәргли ҹәһәтләри» (сәһ. 20); Х. Р. Улутүрк. «Мәним дилим» әсәриндә ана дилинин гүдрәтини, көзәллијини әкс етдирән шифаһи халг әдәбијјаты инҹиләриндән — лајлалардан истифадә олунмасы» (сәһ. 20); Габил «Сәһв дүшәндә јеримиз» ше'риндә халг мүдриклијиндән, халг арасында кениш јајылмыш ифадәләрдән, аталар сөзләриндән фајдаланмасы» (сәһ. 21); Г. Закир, «Сәдагәтли достлар һаггында» — фолклордан кәлән тәмсил ән'әнәләринин јазылы әдәбијјат нүмунәси олан тәмсилләрдә давам вә инкишаф етдирилмәси (сәһ. 21); «Мүәллифли бајатылар»ын — шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәси олан бајатыларын тә'сири илә јарадылмасы» (сәһ. 21); «Афоризмләр» — Мәһәммәд Пејғәмбәр, Низами, Ү. Һаҹыбәјов, М. Ә. Рәсулзадә; Ҹ. Мәммәдгулузадә «Сагаллы ушаг»; Ә. Һагвердијев «Бомба» ;Б. Ваһабзадә «Һәјат, сән нә ширинсән»; Ә. Мәммәдханлы «Карван дајанды»; Ф. Кәримзадә «Шаһ Исмајылын ушаглыг илләри»; С. Вурғун «Өлүм севинмәсин гој»; А. Сәһһәт «Вәтән»; М. Тәһмасиб «Чичәкли дағ» әсәрләрини вә онларла әлагәдар верилмиш тәләбләрдән бир даһа ајдын көрүрүк ки, бүтүн әсәрләр шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри әсасында јаранмышдыр. Һәтта програма јени дахил едилмиш дөрд мөвзудан бири јенә шифаһи халг әдәбијјатынын тә'сири илә јазылмыш әсәрдир.

И. Әфәндијевин «Гары дағы» әфсанәси шифаһи халг әдәбијјатынын тә'сири илә јаранмыш бәдии әсәрләрин нүмунәсидир (сәһ. 24). Көрүнүр, програм тәртибчиләри тәдрисинә хүсуси саат ајырдыглары әсәрин дә мөвзусуну унудублар. Белә олмаса иди, јаздыглары илә (сәһ. 4.) програм арасында кәскин фәрг олмазды.

Јенә һәмин синифдә тәдриси јени нәзәрдә тутулмуш М. Ә. Сабирин «Јаланчы чобан» вә Н. Кәнҹәвинин «Оғлума нәсиһәт» әсәрләрилә әлагәдар тәләбләрдә олан сәһвләри нәзәринизә чатдырмаг истәрдик. «Ше'рдә доғручулуг һиссләринин тәрбијәси» (М. Ә. Сабир) нә демәкдир? Вә јахуд, «Ата нәсиһәтинин бу күн өз әһәмијјәтини сахламасы» (Н. Кәнҹәви) тәләбиндә мүәллим һансы мәсәләләри тәдрисдә өн планә чәкмәлидир мәсәләсинә ајдынлыг кәтирилмәмишдир. Верилән тәләбләр ичәрисиндә ән зәифи вә долашығы програма јени дахил едилмиш әсәрләрлә әлагәдар оланыдыр.

Дөрдүнҹү. VII, VIII синифләрин програмлары тарихи-хроноложи әсасда гурулмушдур. Тәртибчиләр јазырлар: «Классик әдәбијјатын VII синифдә чәтин гавранылмағы нәзәрә алынмышдыр» (сәһ. 4.). Әксинә, һеч нә нәзәрә алынмајыбдыр. Бурада биринҹи сәһв ондан ибарәтдир ки, бу синифләри әдәбијјат тарихинә чевирмишләр. Әслиндә, бу синифләрдә әдәбијјат курсунун мәгсәди әдәбијјат тарихини өјрәтмәк дејилдир. Вахтилә бурахылмыш сәһви кор-коранә давам етдирмәк кимә кәрәкдир? VII синиф програмы илә IX синиф програмлары арасында ејнијјәт вардыр. Мәс.: Х. Ширвани, М. Кәнҹәви, Н. Кәнҹәви, Ш. И. Хәтаи, Гурбани, Хәстә Гасым, М. Фүзули, М. В. Видади, М. П. Вагиф, Г. Закир, Х. Натәван, Ә. Фирдовси, Јунис Имрә, Ә. Нәваи әдәби-бәдии ирси һәр ики синифдә өјрәдилир.

Програм тәртибчиләри орта мәктәбдә ишләсәләр дә, дәрсликләрдә олан јениликләри тута билмәмишләр. VII синифләр үчүн 1998-ҹи илдә тәкрар нәшр олунмуш әдәбијјат дәрслијиндә (мүәллифи проф. Н. Араслы) Ә. Фирдовсинин «Рүстәм вә Сөһраб» («Шаһнамә»дән) дастаны верилмишдир. Китабда «Рүстәм вә Сөһраб» һаггында изаһат, (сәһ. 157, 158.), дастанын гыса мәзмуну (158—160) вә дастандан бир парча (сәһ. 160—166) шакирдләрин јашына ујғун ишләнмишдир. Һазырда орта үмумтәһсил мәктәбләримиздә бунлар өјрәдилир. Програм исә Ә. Фирдовсинин «Нузәрин падшаһлығы»нын («Шаһнамә»дән) өјрәдилмәси тәләбини верир.

Вә јахуд, јенә һәмин синфин китабында Ә. Нәваинин «Фәрһад вә Ширин» поемасынын өјрәдилмәси верилмишдир. Поема һаггында мә'луматдан сонра «Хосровун Мәһин Бану илә мүһарибәси», «Фәрһадын Хосровун јанына кәтирилмәси» (сәһ. 180—190) ше'р парчалары әкс олунмушдур.

Тәртибчиләр 1994-ҹү илин әдәбијјат програмында олан тәләби ејнилә сахламышлар. Мәктәб тәҹрүбәсиндәки јенилији нәзәрә алмамышлар.

VII синифдә олан бәлалардан бири дә сәнәткарларын һәјат вә јарадыҹылығынын кениш шәкилдә тәдрис олунмасыдыр. Ејни факты, һадисәни мүхтәлиф формада шакирдләримизә өјрәтмәклә онлары һәјатын инкишаф темпиндән сахлајырлар.

Фикримизҹә, V — VIII синифләрдә әдәбијјатын мәзмуну дәјишмәлидир. Бәдии әсәрләр нәзәри фикирләрин ачылмасына хидмәт етмәлидир. Әдәби әсәрин сәнәткарлығы үзәриндә практик иш апарылмалыдыр. Әдәбијјат програмында олан бүтүн социоложи тәләбләрдән әл чәкилмәлидир. VII вә VIII синифләрин програм материалларында тә'лимин әсас принсипләриндән олан садәдән мүрәккәбә принсипи унудулубдур. Бир-ики мәтни нәзәрә алмасаг, һәр ики синфин материалларынын һамысы бу шәкилдәдир. VIII синифдә олан һәмин чәтин мөвзулар (М. Ф. Ахундовун «Һаҹы Гара» комедијасы, С. Ә. Ширванинин «Гафгаз мүсәлманларына хитаб», М. Һадинин «Түркүн маһнысы») исә вахтилә Х синифдә тәдрис олунмушдур. Һеч бир мүәллим рә'јини нәзәрә алмадан, експеримент кечирмәдән онлары VIII синиф програмына кәтирмәк, мәнҹә, мәгсәдәујғун дејилдир. Әдаләт наминә демәлијик ки, бу синфин програмында апарылан бир дүзәлиш (өјрәдилән һәр сәнәткар һаггында әдәбибәдии очеркин чыхарылмасы) тәгдирәлајиг сајылмалыдыр.

Бу синфин програмында верилмиш әсәрләри ики јерә бөлмәк олар:

1)Садә, ајдын вә лаконик дилла јазыланлар (А. Әләскәрин «Дағлар», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу», Ә. Һагвердијевин «Мирзә Сәфәр», Ә. Чавадын «Көј-көл», А. Илдырымын «Әсир Азәрбајчан», Р. Рзанын «Мән торпағам», М. Мүшфигин «Һәјат севкиси»). Бунлары мәктәб тәчрүбәсиндә експериментдән кечириб ашағы синифләрдә (V—VII) тәдрис етмәк фајдалы оларды.

2) Әрәб вә фарс тәркибли сөзләри олан, ири һәчмли (Ә. С. Ширванинин «Гафгаз мүсәлманларына хитаб», М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», М. Ә. Сабирин «Нә ишим вар?», М. Һадинин «Түркүн маһнысы», Һ. Чавидин «Көмүр мә'дәниндә» вә с.) әсәрләрин исә X вә XI синифләрдә өјрәдилмәсини програмда нәзәрдә тутмаг ишин хејринә оларды.

Програмда тәһсилин мәрһәләләрә бөлүнмәси дә сәһв верилмишдир. Әсас тәһсили V—VIII синифләрә, орта тәһсили IX—XI синифләрә бөлмүшләр. Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасынын 42-чи маддәсинин 2-чи бөлмәсиндә јазылыр: «Дөвләт пулсуз ичбари үмуми орта тәһсил алмаг һүгугуну тә'мин едир». Бунунла әлагәдар олараг, әдәбијјат програмынын мәрһәләләриндә дә дәјишиклик олмалы иди. Һәтта, мүзакирәјә верилмиш «Тәһсил Ганунунда да әсас тәһсил V—IX синифләр нәзәрдә тутулмушдур. Бу сәбәбдән дә әдәбијјат програмларынын структурунда вә мәзмунунда, тәбии олараг, дәјишиклик едилмәлидир.

Бешинчи. Әдәбијјат програмынын тәртибчиләри IX—XI синифләрдә әсаслы дәјишиклик апара билмәјибләр. Бу синифләрдә әдәбијјат тарихинин өјрәдилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Онларын апардыглары иш ичмаллары садәләшдирмәк вә бә'зи сәнәткарларын әсәрләрини програмдан чыхармагдан ибарәт олмушдур.

Үмумијјәтлә, програмдан чыхарылмыш мөвзулар дүшүнүлмәмиш атылмыш аддымлардандыр. Белә ки, узун илләрдир һәсрәтлә бүтөв Азәрбајчан мәдәнијјәтинин шакирдләрә өјрәдилмәсинин арзусундајыг. Илк дәфә Чәнуби Азәрбајчан јазычыларынын әсәрләри 1992-чи илдә ЕТПЕИ-нин әмәкдашларынын һазырладығы әдәбијјат програмында системли верилмишди. О заман бу сәтирләрин мүәллифи VIII синиф програмында С. Беһренкинин «Балача гара балыг» һекајәсини вермишди. Сонралар һәмин һекајә VI синфә кечирилди. Һекајәдә милли азадлыг һәрәкатына чағырыш символик шәкилдә әкс олунмушдур. Халгымыз үчүн чох дәјәрли һекајәнин мәктәб програмларындан чыхарылмасыны баша дүшә билмәдик.

Вә јахуд, Азәрбајчан Демократик Республикасынын өндәри олан М. Ә. Рәсулзадәнин һәјат вә јарадычылығынын, онун «Әсримизин Сәјавушу» әсәринин әдәбијјат програмындан чыхарылмасына нә ад верәк? М. Ә. Рәсулзадәнин һәјаты, јарадычылығы һәр бир мәктәбли тәрәфиндән дәриндән өјрәнилмәлидир. Бөјүк өндәримиз әсәрләриндә С. Вурғун, Ә. Чавад кими мүасирләринин јарадычылыг јолуну тәһлил етмишдир. Азәрбајчан шаири Н. Кәнчәви һаггында фундаментал тәдгигат апармышдыр. Һәтта бәдии јарадычылыгла да мәшғул олмушдур.

Ә. Чавадын һәјат вә јарадычылығыны, «Сәсли гыз» поемасынын јени әдәбијјат програмындан чыхарылмасы да тәәччүб вә тәәссүф һисси доғурур.

Алтынчы. Програмда ејни мөвзулу әсәрләрин верилмәси дә нараһатлыг доғурур. Билдијимиз кими, Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» вә С. Вурғунун «Вагиф» әсәрләри (XI синиф) Гарабағ ханлығында апарычы рол ојнамыш М. П. Вагифин һәјатына һәср едилмишдир. Мүхтәлиф призмадан шәрһ олунмаларына бахмајараг, әсас јердә Гарабағ ханлығынын XVIII әсрдәки вәзијјәти тәсвир олунур.

Јахуд, XI синифдә М. Мүшфигин һәјат вә јарадычылығынын тәдриси нәзәрдә тутулуб, бунунла јанашы, һәм дә Р. Рзанын «Гызылкүл олмајајды» поемасынын да тәдриси мәсләһәт көрүлүр. Истәр елми мә'лумат, истәрсә дә поетик үмумиләшдирмәнин мәркәзиндә накам шаиримиз М. Мүшфиг дурур. Империјанын тәнгиди, репрессија һаггында мә'луматын верилмәси һәр ики мөвзуја хас олан тәләбләрдәндир. Бу сәбәбдән дә програм тәртибчиләри Р. Рзанын башга әсәринин тәдрисини вермәли идиләр.

Х. Б. Натәванын һәјат вә јарадычылығы ашағы синифләрдә өјрәнилдијинә көрә јенидән И. Әфәндијевин «Хуршидбану Натәван» әсәринин тәдрисинә беш саат вахт ајырмаг јухарыда гејд етдијимиз кими, ејни мөвзунун тәкрарыдыр.

Једдинчи. Әдәбијјат тарихиндә (IX—XI синифләрдә)хүсуси очеркләрдә мүасир дөвр шаирләримизин өјрәдилмәсинә раст кәлмәдик. Ашағы синифләри дә бура аид етсәк, 4—5 шаири чыхмаг шәртилә, әдәбијјатымыз мүасирликдән узаглашдырылыб. 1988-чи илдән бу күнә кими һәјатымызда баш верән һадисәләри әкс етдирән бир әсәр дә програмда јохдур. Ганлы јанвар һадисәләри, Ермәнистан силаһлы гүвәләри илә дөјүшләрдә шәһид олмуш оғул вә гызларымызын һәјатындан бәһс едән әсәрләрин өјрәдилмәси програмда өз әксини тапмајыб. 1905—1906-чы вә 1918-чи илләрдә ермәниләрин төрәтдији вәһшиликләрдән бәһс едән әдәби-бәдии әсәрләр вардыр. Көрәсән, програм тәртибчиләри бу мөвзуја нијә биканә галыблар?

Мүасир дөврүмүзүн бөјүк шаири олан Б. Ваһабзадәнин әсәрләрини Түркијә Республикасынын литсејләриндә кениш өјрәнирләр. Биздә исә VI синифдә «Һәјат, сән нә ширинсән» ше'ринин тәдрисинә ики саат вахт ајырмышлар. Һәмин әсәр Б. Ваһабзадә кими милли шаиримизин јарадычылыг гајәсини ачыб көстәрмир. Јахшы оларды ки, Б. Ваһабзадәнин, М. Аразын һәјат вә јарадычылыгларынын јухары синифләрдә өјрәдилмәсинә хүсуси саатлар ајрылсын.

Сәккизинчи. Әдәбијјат нәзәријјәсинин тәдриси илә әлагәдар програмын мәзмун вә гурулушунда јазылыр: «V—VIII синифләрдә әдәбијјат нәзәријјәси анлајышлары конкрет әсәрләрин өјрәдилмәси әсасында мәнимсәдилмәлидир» (сәһ. 9). Чох лазымлы вә јериндә верилмиш изаһатдыр. Сонра исә бунун әксинә, «Әдәбијјат нәзәријјәси үмуми танышлыг мәгсәди күдмәлидир» көстәрилир (сәһ. 19). Тә'лимдән азачыг анлајышы олан адам о саат билир ки, әдәбијјат нәзәријјәсинин танышлыг мәгсәди илә верилмәси нә демәкдир. Көрүнүр, әдәбијјатын чаны, ганы сајылан нәзәријјәнин әһәмијјәтини билмәмәкдән белә јазылмышдыр.

Әруз вәзни һаггында верилән тәләбләрин, демәк олар ки, һамысы ејнидир. Програмда једди дәфә «Әруз вәзни һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси» верилмишдир. Белә тәләб, дәрслик јазанлары вә фәнни тәдрис едән мүәллимләри чәтин вәзијјәтдә гојачагдыр. Билинмир ки, әруз вәзнинин һансы мәсәләсиндән данышылсын. Бундан әввәл һансы билик верилмишдир, инди исә нә дејиләчәк, ајдын олмур.

Һеча вәзниндән гошманын, әруз вәзниндән исә гәзәлин өјрәдилмәсинә бир нечә јердә тәләб верилмишдир. Дикәр жанрлара ајдынлыг кәтирилмәмишдир. Сәрбәст ше'рә лазымынча диггәт јетирилмәмишдир. Азәрбајчан әдәбијјатында орижинал јолу илә сечилән сәнәткарларын (С. Вурғунун, Р. Рзанын, Б. Ваһабзадәнин вә б.) јарадычылыгларынын тәдрисиндә сәрбәст ше'рин хүсусијјәтләри ачылмамыш галмышдыр.

Ше'рдә вурғунун (мәнтиги, мусигили) верилмәмәси, классик әдәбијјатын дүзкүн охунмамасына кәтириб чыхарачагдыр.

Програмдан ајдын олур ки, X синифдә С. Ә. Нәбатинин һәјат вә јарадычылығынын, «Кәлсин, кәлмәсин?» ше'ринин тәдриси нәзәрдә тутулмушдур. Програмын тәләбиндә исә «Ешг чамындан ичән кимсәнә һушјар олмаз» гәзәли дә верилмишдир (сәһ. 41.). Көрүнүр, әсәрин адыны чыхарыблар, тәләбләри исә охумадыгларындан орада галмышдыр.

Башга бир сәһв, дөврләшмә илә әлагәдардыр. «1840—1870-чи илләрдә әдәбијјатын әсас инкишаф истигамәтләри ичмалында» тарих 1800—1840-чы илләр кими олмалы иди.

ДӘРСЛИКЛӘРӘ МҮНАСИБӘТИМ

Фирәнкиз БАҒЫРОВА,

Јасамал рајонундакы 20 сајлы литсеј-мәктәбин мүәллими.

Дәрслик шакирдин әсас силаһыдыр, О, мүкәммәл тәртиб олунмалы, шакирдләрдә һәр һансы бир елм саһәсинә даир дәгиг, дүзкүн тәсәввүр јаратмалы, билик вермәлидир.

XIX әсрдә А. Бакыханов, М. Ш. Вазеһ, С. Ә. Ширвани кими сәнәткарларымыз дәрслик јаратмаг саһәсиндә фәалијјәт көстәрмиш, тәшкил етдикләри мәктәбләрдә дәрс заманы охутдуглары, әзбәрләтдикләри ибрәтамиз һекајә вә ше'рләрдән дәрслик тәртиб етмишләр. Лакин дөврүн тәләби, әдәбијјат, мәдәнијјәт вә елмин инкишафы илә әлагәдар дәрсликләрин дә мәзмуну дәјишмишдир. Бу күнүн дәрслији шакирдләрә һәм елми-нәзәри билик вермәли, һәм дә практик вәрдиш ашыламалыдыр. Конкрет әдәбијјат дәрсликләринә кәлдикдә исә сон илләр һөрмәтли алимләримиз Ә. Сәфәрли, Х. Јусифли 9-чу, Ә. Мирәһмәдов, З. Әскәрли 10-чу, Б. Нәбијев, Ш. Салманов исә 11-чи синифләр үчүн әдәбијјат дәрсликләри јаратмаг саһәсиндә бөјүк әмәк сәрф етмишләр. Дәрсликләр әввәлки ән'әнә әсасында тәртиб олунуб, әһатәлидир, мәзмунлудур. Тарихи дөврләр, бу дөврләрин әдәби нүмајәндәләри һагда конкрет мә'лумат верилир. Хүсусән 10-чу синиф дәрслијиндә материалын гисмән јүнкүлләшдирилдији, садәләшдирилдији һисс олунур. Лакин, зәннимҹә, дәрсликләрдә нөгсанлар да јох дејил. Мәсәлән: 9-чу синифдә «Шифаһи халг әдәбијјатынын нөв вә жанрлары» башлығы алтында бајатылар вә халг маһнылары һагда верилмиш мә'лумат әһатәли дејил. Халг маһныларыны мисраларын сајына көрә сәҹијјәләндирмәк һеч бир әһәмијјәт кәсб етмир. «Гәдим вә орта јүзилликләр түрк әдәбијјаты» һагда верилмиш мә'лумат системсиздир. 10-чу синифдә С. Ә. Ширвани вә М. Ә. Сабирин сатираларындакы тәнгид һәдәфләри һагда верилмиш мә'лумат јарымчыгдыр, әһатәли дејил. Ф. Гасымзадәнин дәрслијиндә исә бу мәсәләләр даһа ајдын, даһа кениш шәрһ едилиб.

Садәҹә олараг, көһнә дәрсликдә дөврүн тәләби илә С. Ә. Ширванинин дин хадимләрини ифша едән ше'рләри онун атеист көрүшләрини әкс етдирән әсәрләр кими тәһлил олунуб. Һалбуки бүтүн монографија, али мәктәб дәрсликләриндә С. Ә. Ширванинин динсиз, Аллаһсыз олмадығы дөнә-дөнә гејд едилир. «Аллаһа рүшвәт» сатирасында да рүшвәтхорлуг сарказм сәвијјәсиндә ифша едилмишдир.

С. Ә. Ширванинин маарифчи ше'рләри «Әкинчи»дәки фәалијјәти дә көһнә дәрсликдә даһа кениш ишыгландырылыб. «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» ше'риндә ирәли сүрүлән мәтләбләри 8-чи синиф шакирдләри кифајәт гәдәр мәнимсәјә билмир. Һәмин ше'рин, әввәлдә олдуғу кими, 10-чу синиф дәрслијинә вә програма салынмасы даһа сәмәрәли нәтиҹә верәрди.

Данылмаз фактдыр ки, Сабир ингилаби сатиранын банисидир. Сабир сатираларынын әксәријјәти кәнддә мүлкәдарларын, бәјләрин, шәһәрдә варлы таҹирләрин, мә'дән саһибкарларынын, бир сөзлә, иҹтимаи бәрабәрсизлијин тәнгидинә һәср олунуб. «Әкинчи», «Бакы фәһләләринә», «Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан» сатиралары Сабир јарадыҹылығы үчүн сәҹијјәви әсәрләрдир. Бу ше'рләрин тәдриси һәмишә јүксәк сәвијјәдә, 100 фаиз мәнимсәмә илә кечиб. Инди исә дәрсликдән, програмдан чыхарылыб. Нә үчүн? Мәкәр бу күн милјончуларымызын һамысы хејријјәчидир? Ахы Гасым бәј Закир кими мәрһәмәтли бәјләрлә јанашы, Ҹәфәргулу хан Нәва кими фитнә-фәсадчылар, сојғунчулар дә олуб. Еләҹә дә дин хадимләри, зијалылар ичәрисиндә јарымчыглар да, камилләр дә вар. Бу, бүтүн дөврләрин реаллығыдыр. Биз бу күн совет әдәбијјатынын нөгсанларындан данышыб дејирик ки, јазычылардан совет дөвләтини, совет адамларыны нөгсансыз, идеал тәсвир олунмасы тәләб едилирди. Инди Сабир јарадыҹылығына бәсләдијимиз мүнасибәтлә һәмин нөгсаны өзүмүз тәкрар етмирикми? Сабир һәгигәти јазыб.

Көһнә дәрсликдә Сабирин сәнәтә естетик бахышлары, сөзә, ше'рә, шаирә мүнасибәти, тәләби кениш шәрһ олунурду. «Нә јазым?» ше'ри ајрыҹа кечилирди. Бу ше'р онун јарадыҹылыг манифестидир. Јени дәрслик вә програмдан исә чыхарылыб. Зәннимҹә, јенидән дәрслијә салынмасы әһәмијјәтлидир. «Сабир вә гадын азадлығы» көһнә дәрсликдә Сабир јарадыҹылығынын хүсуси бир голу кими ајрыҹа шәрһ олунур. Ахы гадын һүгугсузлуғуна, гадынларын авамлылығына, ҹаһиллијинә гаршы е'тираз Сабир сатираларында әсас јер тутур. Һәтта онун бу мөвзуда бир ше'ринин ајрыҹа кечилмәсини тәклиф едәрдим. Јени дәрсликдә исә бу мәсәлә јох сәвијјәсиндәдир.

М. Ф. Ахундовун «Һаҹы Гара» комедијасы XIX әсрин иҹтимаи-игтисади, сијаси мәнзәрәсини кениш шәкилдә әкс етдирән ән ириһәҹмли комедијадыр. Бу әсәрин, әввәлдә олдуғу кими, 10-чу синифдә, «Мүсјө Жордан» әсәринин исә 8-чи синифдә кечилмәси даһа мүнасибдир.

Ҹ. Мәммәдгулузадә һекајә устасы кими шөһрәт газандығы һалда, онун һекајә јарадыҹылығы лазыми сәвијјәдә ишыгландырылмајыб. Ҹ. Мәммәдгулузадә һекајәләрини портрет, һадисә һекајәләри кими груплашдырмаг вә ашағы синифләрдә кечилмәјән һекајәләрдән, һеч олмаса, икисинин кениш тәһлилини шәрһини вермәк даһа јахшы оларды.

1900—1917-чи илләрдә Азәрбајҹанда әдәби ҹәрәјанлар, онларын нүмајәндәләри, мәтбуат органлары һагда верилмиш мә'лумат чох гарышыгдыр. «Молла Нәсрәддин» журналы һагда мә'лумат исә гәтијјән гәнаәтбәхш дејил. Журналын идеја истигамәти, нүмајәндәләри, бөлмәләри, јазылар, чар һөкумәтинин журнала мүнасибәти, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә онун әксәдасы көһнә дәрсликдә даһа јахшы ишыгландырылыб.

Н. Вәзировун «Мүсибәти Фәхрәддин» фаҹиәсиндә Рүстәм бәј сурәтинин тәһлилиндә јазылыр: «Рүстәм бәј зиддијјәтли сурәтдир. О, бир тәрәфдән интигамчы бәјдирсә, дикәр тәрәфдән өвладыны дәрин мәһәббәтлә севән тәәссүбкеш атадыр. О бир тәрәфдән Фәхрәддини мәһв етмәк истәјир, о бири тәрәфдән охумағы, маарифи ағыллы сурәтдә гијмәтләндирир. Бир тәрәфдән һејдәр бәјин јурдуну дағытмаг истәјир, дикәр тәрәфдән өвладынын мәһәббәтинә һөрмәтлә јанашыб дүшмән гызы Күлбаһары оғлуна алыр»...

Зәннимҹә, тәһлил јанлышдыр. Рүстәм бәјдә һеч бир зиддијјәт јохдур. О, мәнәм-мәнәмлик еһтирасы илә јашајан бир бәјдир. Күлбаһары оғлунун мәһәббәтинә һөрмәтлә јанашдығы үчүн јох, онларын синәсинә дағ чәкмәк үчүн зорла евинә кәтирмишди. Әкс тәгдирдә, оғлу Маһмуддан ону кери — атасы евинә гајтармасыны тәләб етмәзди.

Рүстәм бәј «охумағы, маарифи дә ағыллы сурәтдә» гијмәтләндирмир. О, гызы Сәадәт ханымы башгаларындан сечилмәк, гүррәләнмәк мәгсәди илә охудуб. Әкс тәгдирдә Фәхрәддин бәјин әмәлләринә гијмәт верәрди.

Рүстәм бәјдә интигам һиссини аловландыран оғлунун өлүмүндән чох пахыллыг һиссидир. Чүнки Фәхрәддинин вилајәтдә ад-сан газанмасы, ону нүфуздан салыр, көлкәдә гојурду.

Үмумијјәтлә, «Мүсибәти-Фәхрәддин» фаҹиәсинин әввәлки дәрсликдәки тәһлилиндә, көрәсән, һан-

сы нәгсан варды ки, ону јениси илә әвәз едибләр? Садәчә олараг, һәмин тәһлили бир гәдәр кенишләндирмәк оларды. Ахы јенилик намина һәр чүр көһнәни атмаг олмаз.

Ејни фикри Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин тәһлилинә дә аид едәрдим. Көһнә дәрсликдә һәмин әсәр реалист нәсрин бир нүмунәси кими даһа көзәл, дәгиг, һәртәрәфли тәһлил олунуб.

11-чи синиф дәрслијиндә ичмал мөвзуларда материал һәддән артыг ағырдыр. Мәсәлән: «20—30-чу илләр Азәрбајчан әдәбијјаты» (сәһ. 9—31)); «80—90-чы илләр Азәрбајчан әдәбијјаты» (сәһ. 301—332) вә с.

Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә һагда 11-чи синфин дәрслијиндә ичмал мөвзуда јенидән кениш сөһбәт ачмаг, әсәрләринин тәһлилини вермәк иши ағырлашдырыр. Ә. Һагвердијеви, онун «Хортданын чәһәннәм мәктублары» әсәрини 10-чу синифдә, әввәлки илләрдә олдуғу кими, програм вә дәрслијә салмаг даһа дүзкүн вә әдаләтли оларды.

«Дәли јығынчағы» һагда 11-чи синиф дәрслијиндә ичмал мөвзуда верилмиш тәһлили 10-чу синиф дәрслијиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығы, драмлары бөлмәсиндә вермәк даһа мәгсәдәујғундур. Ичмал мөвзуларда ајры-ајры дөврләрдә әдәбијјатын инкишаф истигамәтләри, нүмајәндәләри, (јалныз адларыны чәкмәклә) онларын јарадычылығындакы мөвзу, үслуб бахымындан охшарлыг вә фәргли чәһәтләри һагда конкрет мә'лумат вермәк, дөвр үчүн ән сәчијјәви 1—2 әсәрин үзәриндә дајаныб, онларын мәзмун вә идејасыны ачмаг, зәннимчә, кифајәтдир. Ичмал мөвзуларда әдәбијјатшүнасларын, әдәби тәнгидчиләрин һәјат вә јарадычылығынын кениш ишыгландырылмасы о гәдәр дә вачиб дејил.

Нәһајәт, 11-чи синиф дәрслијиндән Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәринин тәһлилинин сыхышдырылмасы, М. Ибраһимов, М. С. Ордубади, М. Раһим кими сәнәткарларымызын ичмал мөвзуларда јалныз адларынын чәкилмәси әдаләтсизликдир.

Дәрсликләрин јенидән тәртиби, чапы әрәфәсиндә бир тәклиф етмәк истәрдим. Әдәбијјат тарихинин 9-чу синифдән е'тибарән систематик курс кими кечилдијини нәзәрә алараг, әдәби нөв вә жанрлары әкс етдирән схеми, 9, 10, 11-чи синиф дәрсликләринин чилдинин ич тәрәфиндә чап етмәк сәмәрәли оларды.

***

Сон илләр 9-чу синиф үчүн Т. Һачыјев, Ә. Гулијев, Н. Чәфәровун, 10—11-чи синифләр үчүн Т. Һачыјев, Н. Нәчәфовун ишләјиб һазырладыглары «Азәрбајчан дили» дәрсликләриндән истифадә едирик. Вахтында јазылан, чох дәјәрли дәрсликләрдир. Лакин кәлән чаплар үчүн бә'зи мәсәләләрин нәзәрә алынмасыны хаһиш едәрдик.

1. 9, 10 вә 11-чи синифләрин Азәрбајчан дили дәрсликләриндәки чалышмалар практик чәһәтдән зәифдир. «Охујун, мүшаһидә апарын», «охујун, диггәт јетирин», «шәрһ един», «мүгајисә един» типли мүчәррәд характерли чалышмалар дәрс просесинә ағырлыг кәтирир. Чалышмаларда шакирдләрә көмәк вә истигамәт үчүн нүмунәләр јох сәвијјәсиндәдир. Бә'зән 1—2 дил фактына көрә јарым сәһифәлик мәтнләр верилир.

2. 9-чу синфин дәрслијиндәки (сәһ. 22) «Јазы» бөлмәсиндә һәрфи јазы, әлифбанын илк дәфә нә заман, нечә мејдана чыхмасы, латын, кирил әлифбасынын мәншәји һагда да мә'лумат верилсәјди, чох мараглы олар, мөвзуда тамлыг јаранарды.

3. «Диалекталокија» бөлмәсиндә (9-чу синиф, сәһ. 31) диалектләр, онларын морфоложи, лексик хүсусијјәтләри һагда илкин, гыса мә'лумат верилиб, чалышмалар салынсајды јахшы оларды.

4. «Азәрбајчан дилинин морфоложи гурулушу» (9-чу синиф, сәһ. 43) дүнја дилләринин тиположи тәснифаты верилир, лакин һәмин тәснифата дахил олан дилләрин ады чәкилмир.

5. «Нитг мәдәнијјәти» бөлмәсиндә (9-чу синиф, сәһ. 98—109) әввәлчә «Дил, нитг вә нитг фәалијјәти» һаггында, сонра исә нитг мәдәнијјәти, онун шәртләри, үмуми вә хүсуси мәсәләләри һагда мә'лумат верилмәси ардычыллыг бахымындан даһа јахшы оларды.

6. «Әдәби дил. Нитг нормалары» (сәһ. 111) бөлмәсиндә јазылыр: «һансы дил олурса-олсун, о, чәмијјәт дә мүхтәлиф нитг формаларында тәзаһүр едир, анчаг бу вә ја дикәр рекионда мөвчуд олан нитг формасы (диалект, јахуд шивә), халг арасында ишләниб мөһкәм гајда-ганунлара табе олмајан нитг формасы (халг данышыг дили)... мөһкәм гајда-ганунлара табе олуб, халгын үмуми, нүмунәви үнсијјәтинә хидмәт едән нитг формасы — «әдәби дил».

Зәннимчә, бу бөлкү гарышыгдыр, конкретләшмәјә еһтијач вар. Ону да нәзәрә алаг ки, 11-чи синиф дәрслијиндә, мәишәт үслубундан данышаркән, биз һәмин «халг арасында ишләнән дили» әдәби дилин мәишәтдә ишләнән нүмунәси адландырырыг.

7. «Натиглик сәнәти» бөлмәсиндә (сәһ. 113) натиглијин саһәләри көстәрилир: 1. Бәдии натиглик. 2. Академик натиглик. 3. Сијаси натиглик. 4. Инзибати натиглик. 5. Ишкүзар натиглик. Онларын һәр бири һагда гыса изаһат верилиб, нүмунә көстәрилсәјди, јахшы оларды. Чүнки тест суалларында шакирдләр бәдии вә академик, инзибати вә ишкүзар натиглији фәргләндирә билмирләр.

8. 11-чи синиф Азәрбајчан дили дәрслијиндә «Бәдии ифадә аситәләри» (мә'чазлар) (сәһ. 29, 65) башлығы алтында верилмиш мә'лумат гарышыгдыр. Дилин лексик гатында образлылығын әсас көстәричиси — бәдии тәсвир васитәләридир (мәчазлар): епитет, тәшбеһ, истиарә, метонимија, символ.

Дилин лексик гатында емосионаллығын әсас көстәричиси — бәдии ифадә васитәләридир: бәдии суал, бәдии тәзад, тәкрир, кинајә, мүбалиғә, литота, инверсија.

Зәннимчә, изаһатын бу истигамәтдә верилмәси фикрин, ајдын, конкрет гавранылмасына, һәм дә әдәбијјат нәзәријјәсиндән шакирдләрә верилән билијин даһа да мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт едәрди.

9. Ашағы синифләрин Азәрбајчан дили дәрсликләриндә изаһлы лүғәтләр верилир. Зәннимчә, һәмин ән'әнәнин 9, 10, 11-чи синиф дәрсликләриндә дә давам етдирилмәсинә бөјүк еһтијач вар. Чүнки дөврүн ичтимаи, сијаси, мәдәни һәјатындакы јениликләрлә әлагәдар бу күн дилимизә чохлу јени сөз дахил олуб. Е'тираф едәк ки, биз мүәллимләр белә чох вахт онларын мә'насыны ачмагда чәтинлик чәкирик. Она көрә дә изаһлы лүғәтләрин бүтүн дәрсликләрин сонунда олмасы кәрәклидир.

Сон ајлар програмын садәләшдирилмәси, даһа сонра там јенидән тәртиби илә әлагәдар Методик Мәркәздә Тәһсил назиринин гәрары илә орта мәктәб мүәллимләриндән ибарәт шура јарадылыб. Тәһсил назиринин е'тимад көстәриб шураја дахил етдији мүәллимләрдән бири дә мәнәм. Шуранын јығынчагларында истәр дил, истәр әдәбијјат програм вә дәрсликләри илә әлагәдар гызғын фикир мүбадиләси апарылмышдыр. Садәләшдирилмиш програмлар артыг һазырдыр. Лакин белә һесаб едирәм ки, садәләшдирмә дәрсликләримизи бәситлик сәвијјәсинә ендирмәмәли, алим тәфәккүрү вә методист көстәриши бир-бири илә вәһдәт тәшкил етмәли, дәрсликләримиз һәм елми, һәм методики чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә олмалыдыр. Фикирләрими Мәһәммәд пејғәмбәрин бир кәламы илә јекунлашдырмаг истәрдим: «Елм көмәксизликдә јолдашымыз, хошбәхтлијә доғру јол көстәрәнимиз, достлар арасында зинәтимиз, дүшмәнләр арасында исә силаһымыздыр».

ҸӘФӘР ҸАББАРЛЫ ЈАРАДЫҸЫЛЫҒЫ ЈЕНИ ТӘҺЛИЛ ТРИБУНАСЫНДАН

Вагиф ГУРБАНОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Шаиг МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Гыса һәјаты вә зәнкин јарадыҹылығы 100 иллик јубилеји әрәфәсиндә даһа кениш панорамада ҹанландырылараг өјрәнилән нәһәнк драматургумуз Ҹ. Ҹаббарлы үмумхалг диггәтинә вә мәһәббәтинә тамамилә лајиг сәнәткардыр.

Сон вахтлар «Ҹ. Ҹаббарлы—100» девизи алтында орта, орта ихтисас вә али тәһсил мүәссисәләриндә кечирилмиш елми-практик конфранслар, симпозиум вә семинарларын, ачыг дәрс вә әдәби-бәдии композисијаларын мүшаһидәсиндән бир даһа јәгин едирсән ки:

1. Ҹ. Ҹаббарлы Азәрбајҹан халгынын надир истеʼдадлы шәхсијјәтләриндән бири, 34 иллик өмрү әрзиндә тәсәввүрәкәлмәз дәрәҹәдә зәнкин јарадыҹылыға малик нәһәнк сәнәткардыр.

2. Онун әдәби ирсини програмлашдырмағын вә бөјүклүјүнү әдәби-естетик меʼјарларла өлчмәјин өзү сәнәт дәрјасына баш вурмаг гәдәр чәтин вә мәсʼулијјәтлидир.

3. Гаршыја тәбии суал чыхыр: доғруданмы онун јарадыҹылыг кредосуна М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ҹ. Мәммәдгулузадә вә Ә. Сабир үслубларыны мәнимсәмәклә өзүнәмәхсус јени ифадә тәрзи иҹад етмиш нәһәнкин мөһүрү вурулмалыдыр?

4. Ҹ. Ҹаббарлыны танытмагдан өтрү орта мәктәб програмларына «Ана» шеʼри илә «Огтај Елоғлу» драмынын тәʼлим материалы кими салынмасы кифајәт едирми?

5. Ҹ. Ҹаббарлы јарадыҹылығынын өјрәнилмәси илә бағлы орта ихтисас вә али тәһсил мүәссисәләринин әдәбијјат програмлары вә орта мәктәбин әдәбијјат програмлары арасында варислик мөвҹуддурму?

Ҹ. Ҹаббарлынын тәдгиги вә тәʼлиминдән чох јазылмышдыр. Әдибин јарадыҹылығына мәхсус ајры-ајры сәһнәләр, демәк олар ки, дилләр әзбәридир.

Ҹ. Ҹаббарлынын өмүр-күн јолдашы мәрһум Сона ханыма «Ај Сонасы, чај кәтир мәнимчүн» мүраҹиәт етикети зәрб-мәсәлә чеврилмишдир. «Ана» шеʼринин аһәнки алтында һәмин мотивдән минләрлә шеʼр јаранмышдыр вә јаранмагдадыр.

Онун гәһрәманлары һаггындакы тәсәввүрләримиз бизә һазырда иҹтимаијјәт арасындан һаҹы Әһмәдләрин, Ибадларын, Мирзә Сәмәндәрләрин, Саламовларын мүасир прототипләрини танымагда чох көмәк едир.

Ҹәмијјәтимиздә һијлә нигабыны үзүнә чәкиб милләти чахнашмалара саланлары танымагда, дәрк етмәкдә әлимиздән тутур вә бизи ајылдыр.

Күчлү мүшаһидә габилијјәтинин мәһсулу олан реал фактларын вә һадисәләрин, һабелә мүшаһидәләринин доғурдуғу тәхәјјүлү әсасында Ҹаббарлы өз дөврүнүн мәһсулдар јазычылары сырасына дахил олмушдур.

20—30-ҹу илләрдә проблематик характер дашыјан мөвзулары о, һамыдан габаг јазыб ортаја чыхармасы илә сечилмиш вә чох еркән јашларындан парламаға башламышдыр.

«Севил» пјесини јазыб азад гадыны сәһнәјә чыхармасы вә орадан да һәјата атмасы Шәргдә бөјүк ингилаби һадисә, ҹәһаләтә мејдан охумаг кими гијмәтләндирилмишдир.

Гадын һүгугсузлуғу шәраитиндә онун Севили Шәргин мүсәлман дүнјасында күчлү фыртына гопармышды. Капитал дүнјасына дүшүб өз сосиал мәншәјини унудан вә бунун үчүн дә утаныб сарсылан мешшан Балашлара милли көкүнү, сојуну танытмаг үчүн Күлүшүн гәһгәһә чәкмәси һәјатын амансыз далғаларыны дәлиҹәсинә ҹошдурур.

Мешшанлыға вә авамлыгла барышмаг истәјәнләрә күлүшү илә Күлүш «Өлүләр»дәки Кефли Искәндәрдән чох ајыг вә ағыллыдыр. Онун әдәби портрети даһа мәзмунлу, даһа зәнкин палитралыдыр. Мараглыдыр, Ҹ. Ҹаббарлы белә орижинал бир образы неҹә јаратмышдыр?

Севил илә Ҹ. Ҹаббарлы санки Шекспир гүдрәтинә малик сәнәткар олдуғуну сүбут етмәкдән өтрү тәкҹә Бакы мүһитини дејил, Јереван, Тифлис әдәби мүһитиндә јазыб-јараданлары дөврүн, епоханын јени идејаларыны мејдана чыхармаг барәдә дүшүнмәјә вадар етмишдир. О, Азәрбајҹан мүһитиндә милли шүура тәʼсир етмәкдә әдәби әсәрләрин ваҹиб васитә олдуғуну сүбута јетирмәјә башлады. Шекспир Шылтаг гызы јумшалдыр. Ҹаббарлы да гәһгәһәси шимшәк кими чахан Күлүшү илә мешшан Балашы јумшалдыб мума дөндәрир; беләликлә, азәрбајҹанлынын милли шүуру јени, дөјүшкән образларла даһа да ҹилаланырды. Һәмин дөврдә ермәни вә күрҹү әдәбијјатында да Балаша бәнзәр сурәтләр јаранмаға башлајыр. Беләликлә, драматургумуз ермәни, күрҹү әдәбијјатына күчлү тәʼсир көстәрә билмишди. Лакин һәмин әсәрләрин һеч бири «Севил»ин ҹазибәсиндән чыхыб мәшһурлаша билмәмишди. Бу, һәр шејдән әввәл, Ҹаббарлы истеʼдадында Шекспир фаҹиәләринә мәхсус сәнәткарлыг гүдрәтинин, күчүнүн даһа чох дујулмасындан ирәли кәлирди. Аз кечмәдән «Севил» о дөврүн ән гүдрәтли театр хадимләринин диггәтини ҹәлб етмишди. Бакы, Тифлис, Јереван, Москва реклам вә афишаларында «Севил»— Шәргин Азад гадыны ағ либасында парлајараг гаранлыг кечәләри ишыгландырды.

Өз дөврүндә вә өзүндән сонра мејдана «Севил» гәдәр күчлү әсәрин чыхмамасы о демәк иди ки, «Севил»лә Ҹаббарлы Азәрбајҹанын јени милли шүурунун ренессансыны— чичәкләндијини бүтүн дүнјаја бәјан едирди. О, милләти ајылтмагда М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабирин мәнтиги давамчысы олмасыны сүбут едирди. Демәли, о, өз истеʼдадыны парлатмаг үчүн јахшы һазырлыг көрмүшдү. Дүнја драматуркијасындан мүкәммәл тәһсил алмышды. «Огтај Елоғлу», «Ајдын», «Алмаз», «1905-ҹи илдә», «Дөнүш», «Од кәлини» онун үчүн һәм јарадыҹылыг уғурлары, һәм дә мөвге јүксәкликләри иди.

Бир неҹә белә јүксәклији фәтһ етмиш драматург неҹәнҹи гәриндир ки, әдәби иҹтимаијјәтин диггәт мәркәзиндәдир. Онун Огтај, Ајдын, Елхан, Јашар, Күлүш, Севил, Алмаз, Күлсабаһ, Күлзар, Күләр, Дилбәр вә Фирузәси бу күн бизим мүасирләримиздир.

Азәрбајҹан милли истиглалијјәт газандыгдан сонра дикәр идеоложи саһәләрдә олдуғу кими, әдәбијјатда да ҹидди ингилаби дәјишикликләр баш верди. Белә ки, әдәбијјат програмларындан «Алмаз», «1905-ҹи илдә» вә с. әсәрләр чыхарылды.

«Огтај Елоғлу» «Ана» вә «Өлкәм» кими әсәрләр тәʼлим материалларына чеврилди. Инди дә капитал дүнјасына нифрәт јағдыран Огтај вә Ајдынын идеалларына мүсбәт мүнасибәт тәрбијә етмәклә вә онларда дүшмән кәсилдикләри ҹәмијјәтә нифрәт һисси ојатмагла белә чыхмырмы ки, биз мөвҹуд әдәби нүмунәләри кечәркән милли шүурумуза, дөвләт гуруҹулуғумуз үчүн сечдијимиз биринҹи јола — базар игтисадијјатына гаршы чыхырыг?

Мәсәләјә бу бахымдан јанашсаг, онда ачыг-ајдын әдәбијјатын естетик вә әхлаги-етик вәзифәсини унутдуғумузу дәрк етмиш оларыг.

Мәсәләнин дикәр ҹәһәтинә диггәт едәк.

Биз дә бу фикирдәјик ки, нә Ајдын, нә дә Огтај мүбариз әдәби гәһрәманлардыр; онлар, олса-олса,

үсјанкар зијалылардыр. Әлбәттә, ҹәмијјәтин чиркинликләринә нифрәтләри илә мејдана атылан инсанлары тәмсил едирләр. Лакин бу ҹәмијјәтлә ҹидди мүбаризә апармағы бачармырлар. Үсјанлары, е'тиразлары, амансыз чыхышлары дә нәтиҹәсиз, сәмәрәсиз галыр.

Ҹ. Ҹаббарлы бу дөврдә јаздығы әсәрләриндә һәлә мүбариз гәһрәманлар јарада билмәсә дә, сәһнәјә пул һакимијјәтинин, капитализмин синфи зиддијјәтләрини дәриндән тәнгид вә ифша едән, рәзаләтлә барышмајан зијалы сурәтләри чыхара билмишди. Әдиб буржуа-капиталист ҹәмијјәтинә гаршы үсјанкар нифрәтини һәмин зијалыларын дили илә ифадә етмишди.

Мәһз елә буна ҝөрә дә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Ҹ. Ҹаббарлынын «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» пјесләри сәһнәдә ән чох ојнанылан әсәрләр иди. (Бах: М. Ариф, П. Хәлилов) «Әдәбијјат» 10-ҹу синиф үчүн. «Маариф», 1981, сәһ. 24.).

Сәбәби дә бу иди ки, әдәбијјата сырф сијаси идеолоҝија васитәси кими бахылырды. Белә олдугда, елә чыхмырмы ки, инди дә әдәбијјат һәмин фәлсәфи призмадан тәһлил олунур. Ахы, әдәбијјатын тәһлил олунма методолоҝијасы дәјишмишдир. Ону мүәјјән едән бизим милли идеолоҝијамыздыр. Милли идеолоҝијамыз өлкә президенти һөрмәтли Һејдәр Әлијев ҹәнабларынын шәхсијјәт азадлығына, фикир плурализминә вә демократијаја, Азәрбајҹан менталитетинә даир мә'рузә вә чыхышларындакы програм характерли шәрһләр, комментаријалардан һасил олунур. Бу мә'нада әдәбијјатшүнаслыг әдәбијјат нәзәријјәси дә јени милли шүурла өјрәнилмәлидир.

Јени милли шүур исә инди базар игтисадијјаты, азәрбајҹанчылыг вә дүнјәвилик принсипләрини гәбул едир. Һәмин принсипләрин биринҹиси капитал дүнјасыны доғурур.

Бу, Огтајын, Ајдынын бәдбәхтлијинин әсасыны тәшкил едән гурумдур.

Елә исә «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» әсәрләрини өјрәнмәклә ҝәләҹәк бәдбәхтликләримизин сәбәб вә нәтиҹәсини индидән ҝөстәрмиш олмуругму?

Бу өзү дә башга бир контр иддиа доғура биләр: Бәс «Алмаз», «1905-ҹи илдә» вә диҝәр әсәрләрин идеја мәзмуну илә буҝүнкү реаллыглар арасында учурум јаранмырмы? «Алмаз» коллективләшмәни, «1905-ҹи илдә» исә бејнәлмиләлчилији тәблиғ едир. Демәли, онлар да, бу ҝүн үчүн актуал дејил. Өз дөврүнү кечирмиш, ретро әсәрләрдәндир. Нә вахтса онлара да мүраҹиәт олуна биләр. Бу да парадоксал мөвгедә дајанмагдыр. Суал олуна биләр, нечә јә'ни коллективләшмә јохдурса, ондан бәһс едән әсәри охумаг, өјрәнмәк олмаз.

Әдәбијјатымыз тарихимизин ајры-ајры ҝүнләринин бәдии лөвһәләридир .Тарихи бир елм кими нечә өјрәнириксә, онун бәдии үмумиләшдирилмиш парчаларыны да өјрәнмәлијик. Бу мә'нада бу ҝүн иҹтимаи-сосиал гурулушдан асылы олмајараг, Ҹ. Ҹаббарлы әсәрләринин һамысынын мәзмунуну өјрәнмәк тамамилә мәгсәдәмүвафигдир. Белә ки, «Севил», «Алмаз», «1905-ҹи илдә», «Од ҝәлини» әсәрини мәнимсәтмәклә һәр бир ҝәнҹдә әдәби-естетик һисс вә дујғулар формалашдырмаг олар.

Мүәллимләримиз бу барәдә биздән ајдын истигамәтләр ҝөзләјирләр.

1. Биз мүстәгил Азәрбајҹан дөвләтини гурур вә ону мөһкәмләндиририк. Бу просесдә ҝәнҹләримизи әдәби-бәдии ҝөзәлликләрдән, нитг мәдәнијјәтинин гајнагларындан мәһрум едә билмәрик. Ҹаббарлы әсәрләри исә ән мө'тәбәр гајнаглардыр. Илк өнҹә һәмин әсәрләр бизә азәрбајҹанлы идеолоҝијасына бәләд олмагда ҝөмәк едир. Мисал үчүн, Севил өз ҝөзәллији вә мүасир гадын олмасы илә, Алмаз нәинки өз гејрәтини, намусуну, һәтта елин гејрәтини вә намусуну горумасы илә ҝөзүмүздә реал образлар кими ҹанланыр. Орадакы һадисәләрин һеч бири гондарма дејил, һамысы мүшаһидә олунмуш, типикләшдирилмиш фактлар әсасында јаранан образлар, һадисәләрдир. Одур ки, һәр шеј һәјатдакы кимидир.

«1905-ҹи илдә» пјеси дә өјрәдилмәлидир. Мәҝәр «Әсли вә Кәрәм» өјрәдилмир? «Бәһадыр вә Сона» әдәбијјат тарихи сәһнәсиндән ҝетмишдирми? Хејр. Ҝетмәмишдир. Һеч заман да ҝетмәјәҹәкдир. Чүнки һәмин әсәрләрин мөвзуларыны јазычыја һәјат өзү вермишдир.

Үч гәринәјә јахын бир вахтда јаранан вә мәзмуну дилләр әзбәринә, идејасы һәјат амалына чеврилән әсәрләри өјрәнмәмәк олмаз; буну әввәл-ахыр дәрк едәҹәјик ки, «Бәһадыр вә Сона» да дәфәләрлә програмлардан чыхарылыб, һәр дәфә дә ермәни амилинә ҝөрә јох, Н. Нәриманова милләтчи дамғасы вурулдуғуна ҝөрә...

Лакин Н. Нәримановдан да габаг белә бир әсәри — «Әсли вә Кәрәм»и халг јарадыб. Халг мүдрикдир. Халгын емосијалар лабиринтиндән чыхмаг тәҹрүбәси чохдур. Н. Нәриманов «Бәһадыр вә Сона» илә, Ҹаббарлы да «1905-ҹи илдә» пјеси илә мүдрик јазычы олдугларыны ҝөстәрмишләр. Онлар ермәнини биздән јахшы таныјыблар. Онлар елә әсәрләр јазыблар ки, илк нөвбәдә өзүмүзә өзүмүзү таныдыр. «Бәһадыр вә Сона»да Сона бизим милләтин бә'зи психоегоизмини ҝөстәрир. «1905-ҹи илдә» әсәриндә дә Саламов вә Ағамјан образлары илә јазычы бу ики милләти вурушдуран капитал дүнјасынын ич үзүнү ачыр, милли егоизмин мәнфур симасыны ҝөстәрир.

Капитал дүнјасына баш вурдуғумуз индики вахтда белә ҝүзҝүләр бизә чох лазымдыр. Сөһбәт бејнәлмиләлчилији идеализмдән, коммунист идеолоҝијасына гајытмагдан ҝетмәмәлидир. Бу мәсәләдән данышыланда әлбәттә, сөһбәт һагдан, әдаләтдән, гәһрәманларын һансы идеаллар уғрунда мүбаризә апармаларындан ҝетмәлидир. Бу мә'нада истәр Ајдын, Огтај, истәрсә дә Бахшы вә Бәһадырын олсун... Мәҝәр Бахшы вә Бәһадырын уғрунда мүбаризә апардығы идеја бәшәри дејилми?

2. Биз Ҹ. Ҹаббарлы әсәрләрини өјрәдәркән фикирләшмәлијик:

а) орада нәдән бәһс едилир;

б) нечә бәһс олунур;

в) һансы мә'нәви-естетик гајәләр тәҹәссүм едилир;

г) милли вә бәшәри дүнјаҝөрүш вә тә'сиредиҹилији ҝүҹлүдүрмү?

ғ) мүәллифи вә онун аид олдуғу әдәбијјаты тәмсил етмәк ҹәһәтдән санбаллыдырмы?

Фикримизҹә, Ҹ. Ҹаббарлы әсәрләринин һамысы бу критеријалардан уғурла кечә биләр. Вә кечмәлидир. Халгымыз артыг мејдан емосијаларындан чыхмышдыр. Инди дүнјаја, енишли-јохушлу да олса, һәјатын давамы кими бахмаг лазымдыр. Мүәјјән заман кәсијини ајырыб, әләһиддә бир шејә чевирмәклә тәсвир етмәклә јох.

Ҹ. Ҹаббарлынын мөһтәшәм әсәрләри әввәлки илләрдә олдуғу гајда үзрә әдәбијјат програмларына вә дәрсликләрә дахил едилмәли вә өјрәдилмәлидир.

Ҹ. Ҹаббарлы драматурҝијасына бәләдликдән данышаркән мүдрик президентимиз Һејдәр Әлијев ҹәнабларынын әдибин 100 иллик јубилеји илә әлагәдар фәрманыны нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Һәмин фәрман мөһтәрәм президентимиз тәрәфиндән Азәрбајҹан халгынын милли шүурунун јүксәлдилмәсиндә, дөвләт мүстәгиллији уғрунда мүбаризәләрә һазырланмасында Ҹаббарлы әсәрләринин ролунун јүксәк гијмәтләндирилмәси демәкдир. Демәли, програм вә дәрслик тәртибчиләри, һабелә мүәллимләр бу амили нәзәрә алмалыдырлар.

Әлавә олараг, ону да билдирмәк истәјирик ки, республикамызда Ҹ. Ҹаббарлы јарадыҹылығы вә онларын тә'лим мәгсәдилә сечилмә принсипләринә даир елми практик конфранслар кечирмәклә бөјүк әдибин 100 иллик јубилеји әрәфәсиндә әдәбијјатымызын методоложи-фәлсәфи координатыны да тамамилә дәгигләшдирмиш олардыг.

АЗӘРБАЈЧАНЛЫЛАР ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ А. С. ПУШКИНИН КӨЗҮ ИЛӘ

Рамиз НОВРУЗОВ,
филолокија елмләри намизәди,
досент.

Өз чисмани өмрүнү јашадығы чәмијјәтин зиддијјәтләринә гурбан верән, Аллаһын бәхш етдији өмүр пајыны вахтсыз, фачиәли сурәтдә баша вуран, лакин өзүндән сонра нәсилләрин јаратдығына бәрабәр бәнзәрсиз мә'нәви ирс гојуб кедән сәнәт фәдаиләри аз олмур. Беләләри тәкчә өз халгынын дејил, бәшәријјәтин јетирдији надир дүһа кими тарихә дүшүр, јалныз өз халгынын јох, башга халгларын да гәлбиндә әбәдијјәт газаныр. «Рус поезијасынын атасы» (Н. Г. Чернишевски), «әсәрләри рус һәјатынын енсиклопедијасы» (В. Г. Белински), «Шаирләр мәчлисинин башчысы» (М .Ф. Ахундов), «Илаһи Пушкин» (Л. Н. Толстој)да белә сәнәт фәдаиләриндән иди. О Пушкин ки, ана тәрәфдән улу бабасы ефиопијалы әрәб Ибраһимдән, севимли анасы Надежда Осиповнадан она Шәрг дүнјасына мәһәббәт, мүсәлман тәәссүбкешлији ирси кечмишди. Белә олмасајды, бөјүк шаир бармағында Аллаһа мүсәлман дуасы јазылан үзүк кәздирмәз вә ону чәтин бир әдәби мүсабигәнин галиби олан достуна һәдијјә вермәз, Мәһәммәд Пејғәмбәрә ше'р һәср етмәз, әсәрләриндә Шәрг адлары илә образлар (Лејла, Күлнар, Зенфира, Киреј вә с.), Гафгаз мөвзусунда ән јахшы әсәрләрини јаратмазды.

Пушкин вә Гафгаз пушкиншүнаслыгда һәмишә ән марағлы мөвзу олмуш вә бу барәдә аз јазылмамышдыр. Бәлли олдуғу кими, бөјүк шаир 2 дәфә (1820—1829) Гафгаза кәлмиш, рус-түрк мүһарибәсинин һәрәкат ордусуна гатылдығы 2-чи сәфәр онда даһа дәрин тәәссүрат, јерли халглар, о чүмләдән, Азәрбајчан халгы илә танышлыға даһа чох имкан јаратмышды. Бурада бизим үчүн марағлы чәһәтләрдән бири шаирин Азәрбајчан дилинә мүнасибәти, бу дили рус дилиндән сонра Гафгазда әсас анлашма васитәси кими гијмәтләндирмәси, өзүнүн дә бу дилә бәләдлији иди. Шаир «Әрзурума сәјаһәт» әсәриндә јазырды: «Ев саһиби чыхды. Мән әввәл рус дилиндә су истәдим. О мәни баша дүшмәди. Сонра исә татар дилиндә (Азәрбајчан дили — **Р. Н.**). Тифлисдән 30 верстликдә Түркијәјә кедән јолда ев саһиби нә русча, нә дә татар дилиндә бир кәлмә дә билмирди». (А. С. Пушкин. Әсәрләри, VI чилд, М., 1958, сәh. 665). Көрүндүјү кими, бу сөзләрлә шаир дилләрин чох олдуғу бир бөлкәдә, һәттә һаггында сөзү кедән Күрчүстан әразисиндә белә күрчү дилини јох, Азәрбајчан дилини үмуми анлашма васитәси кими дәјәрләндирмишди.

Диггәти чәкән 2-чи әсас чәһәт исә шаирин баш командан граф Поскевичин баш мүтәрчими А. Бакыхановла, Чәнуби Азәрбајчан шаири Фазил хан Шејда илә, гарабағлы кәнч дөјүшчүләр Фәрһад бәј вә Фәрәчулла бәјлә достлуғу иди. Бу, ади, өтәри достлуг олсајды, шаир онлара ән јахшы ше'рләрини һәср етмәзди. Шаирин чәбһәдә А. Бакыхановла танышлығы гысамүддәтли олсада, онун Шәрг дилләринин мүкәммәл биличисиндән алдығы тәәссүрат мөһкәм достлуғун тәмәлини гојду. Бу достлуг сонралар мәктубларла давам етмиш, Пушкинин вәфатына гәдәр онлар бир дә 1834-чү илдә Петербургда көрүшмүшдүләр. Пушкинлә А. Бакыханов арасында јахынлыг, ејни заманда, аилә достлуғуна чеврилмиш, А. Бакыханов пушкинләр аиләсиндә хүсуси һөрмәт газанмышды. Пушкинин анасы Надежда Осиповна гызына үнванланан мәктубда јазырды: «Абббасгулу аға сәнин мәктубундан бир нечә саат сонра кәлди. Нә гәдәр марағлы адамдыр, нә көзәл дә данышыр... О мәним сон дәрәчә хошума кәлир. Ону бизә кәндәрдијин үчүн сәнә тәшәккүр едирәм». Башга бир азәрбајчанлы Ф. Шејда илә көрүшүндә исә шаир үчүн јени аләм ачылмыш, азәрбајчанлылар барәдә һансы сәбәбдәнсә онда формалашан көһнә тәсәввүр, сөзүн һәгиги мә'насында, алт-үст олмуш, тамамилә јениләшмишди: «Мән тәрчүмәчи васитәсилә дәбдәбәли Шәрг саламына башламаг истәјирдим. Лакин Фазил хан мәним бу јерсиз зәһмәтимә абырлы бир адамын гејдкешлији илә садәчә чаваб вердији заман бу һал мәнә ар кәлди. Мән утанараг дәбдәбәли күлүнч әданы тәрк едиб Авропа чүмләләринә мурачиәт етмәјә мәчбур олдум... Сөз вердим ки, бундан сонра адамларын гојун дәрисиндән папағына вә хыналы дырнагларына бахараг һагларында әввәлчәдән фикир сөјләмәрәм» (А. С. Пушкин. Әсәрләри, IV чилд, М., 1952, сәh. 427). Гејд едәк ки, Ф. Шејда һаггында адамы вәчдә кәтирән бу сөзләрлә шаир кифајәтләнмәмиш, Петербурга гајытдыгдан сонра онун һаггында ән һәрарәтли һиссләрини ше'рлә дә ифадә етмишди.

Гарабағлы дөјүшчүләр Фәрһад бәјә вә Фәрәчулла бәјә јазылан ше'рләрин сәбәби исә онларын фәдакарлыглары, чәбһә гәһрәманлыглары иди.

А. С. Пушкин Шәрг, еләчә дә Азәрбајчан шаирләриндән кәлән марағлы әдәби ән'әнәләрдән лазымынча фајдаланмышды. Тәхәллүс көтүрмәк вә сфрагидләр ишләтмәк дә белә ән'әнәләрдән иди. Пушкин дә бу ән'әнәјә ујғун тәхәллүс гәбул етмиш, түрк мәншәли **Јеничәр Аминоғлу** имзасы илә ше'рләр јазмышды. Шаир һәмин имза илә јаздығы бир ше'риндә Шәрг Әрзуруму илә авропалашмыш Истанбулун тәзадларыны гәләмә алмыш вә буну Москва илә авропалашмыш Петербургун тәзадлары илә мүгајисә етмишди. Сфрагидләрә (ше'рләрдә мүәллифин адынын чәкилмәси) кәлдикдә исә, бу, үслубун әввәлчә Авропа, сонра рус әдәбијјатында јајылмасы барәдә фикирләр вар. Фикримизчә, бунунла разылашмаг олмаз. Чүнки бу үслубу гәбул едән рус шаирләри, еләчә дә Пушкин Шәрг әдәбијјатындан јахшы хәбәрдар идиләр. Пушкин дә Һафиз вә Сә'ди Ширазинин јарадычылығына јахшы бәләд олдуғундан онларын гәзәлләриндән сфрагид үслубуну көтүрә биләрди.

Гејд едәк ки, Гафгазда олдуғу гыса мүддәт Пушкиндә нә гәдәр дәрин тәәссүрат јаратмышдыса, чар һөкумәтинин тапшырығы вә Паскевичин тә'киди илә мәфтун олдуғу Гафгаздан узаглашдырылмасы да ону о дәрәчәдә тәәссүфләндирмиш, шаири һеч вахт раһат бурахмајан арзуларыны јарымчыг гојмушду. «Ордудан нә үчүн белә тез гајытдыныз?» — дејә верилән суала шаирин чавабы да буну көстәрир: «...мән бизим икид гафгазлыларын гәһрәманлығыны тәрәннүм етмәк истәјирдим; бу бизим епопејанын шанлы бир һиссәсидир, лакин о (Паскевич — **Р. Н.**) мәни баша дүшмәди вә ордудан узаглашдырмаға чәһд етди». («Русскаја старина», 1880, 11-чи ил бурахылышы, сәh. 583).

Әслиндә исә, Пушкинин Гафгаз һәјаты нә гәдәр гысамүддәтли олса да, бурадакы дәрин мүшаһидәләри ону галан гыса өмрүндә тәрк етмәмиш, В. Г. Белинскинин образлы сөзләри илә десәк: «...Гафгаз Пушкиндән сонра гајнар һәјат вә чәсарәтли хәјал өлкәси» олараг галмышды. Буну шаирин Петербурга гајытдыгдан сонра Гафгаз мөвзусунда јаздығы әсәрләрдән башга, нашири олдуғу «Современник» журналында Нахчывана даир верилән мәгалә дә тәсдиг едир. Мәсәлә бурасындадыр ки, журналда В. Злотнитскинин мүкафата лајиг көрүлмүш «Нахчыван әјаләтинин статистик тәсвири» китабы һаггында верилән мәгаләдә Нахчыван вә Ордубад вилајәтләринин дүзкүн тәсвири тәгдир олунса да, орада Азәрбајчан сөзләринин вә тарихи фактларын тәһриф олунмасы кәскин писләнирди. Сөзсүз ки, бу чүр јазылар Гафгаза јахшы бә-

ләд олан каширин (Пушкинин) шәхси нәзарәти харичиндә ола билмәзди.

А. С. Пушкинин әсәрләриндә ишләнән Азәрбајчан мәншәли сөзләр (АМС) дә онун Азәрбајчана вә Азәрбајчан дилинә марағынын тәркиб һиссәси иди. 4 чилдлик СЈП (Словар јазыка Пушкина, I, М., 1956, II, М., 1986, III, М., 1959, IV, М., 1962) илә танышлыг шаирин дилинин түрк, еләчә дә АМС-лә нә гәдәр зәнкин олдуғуну вә бунларын, тәбии ки, Гафгазла бағлы әсәрләрдә даһа чох ишләндијини көстәрир. Лүғәтдән мә'лум олур ки, АМС шаирин ајры-ајры әсәрләриндә ишләнмиш вә онлар һәмин әсәрләрдән кәтирилән иллүстрасија материаллары илә мүшајиәт олунмушдур. Бәри башдан дејәк ки, Пушкиндәки АМС-ин, демәк олар ки, һамысы мүасир рус дили лүғәтләринә дә дүшмүш вә онларын анлашылан мә'насы бу лүғәтләрдәки мә'наларда әсаслы фәргә малик дејил. Доғрудур, СЈП-да, үмумијјәтлә, Пушкин алынмаларынын етимолокијасы верилмәмишдир, лакин бунунла belə, **бурдјук, карабах** (ат вә шәраб адлары), **папах, абаз,** башлык, **гајда (ајда)** кими сөзләрин рус, еләчә дә Пушкин дилинә бирбаша Азәрбајчан дилиндән кечмәсинә шүбһә јохдур (бах: Н. М. Шанскиј, В. В. Иванов, Т. В. Шанскаја, Краткиј етимологическиј словар русского јазыка, М., 1971). Бә'зи түркизмләрин **(духан, чихир, чјурек)** исә Пушкинин дилинә Гафгазда дахил олдуғуну шаирин өз гејдләриндән көрмәк олар. Һәмин гејдләр беләдир: **«Духан** — Биз ону духанда тапдыг (русларынкындан даһа касыб вә натәмиз олан күрчү ашханалары белә адланыр»); **«Чихир** — күрчү шәрабы»; **«Чјурек** — Јолун јарысыны кетмишдик ки, дағ чајынын саһилиндә јерләшән ермәни кәндиндә мән хөрәк әвәзинә, күлә батмыш, јарымкәкә шәклиндә бишән ермәни чөрәји, лә'нәтә кәлмиш **чјурек** једим». Көрүндүјү кими, ејни илә тәрчүмәсини вердијимиз бу мисалларда сөһбәт күрчү ашханасындан **(духан),** гырмызы күрчү шәрабындан **(чихир),** ермәни чөрәјиндән **(чјурек)** кедирсә, онда онларын нәинки Азәрбајчан мәншәли олмасына шүбһә јери галмыр, һәтта күрчү вә ермәни дилләриндә дә ишләндији, Гафгазда үмумишләк сөзләр олдуғу ајдынлашыр. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, бурада бир мәсәлә — **духанын** әрәб сөзү олдуғу һалда, бу сәтирләрин мүәллифи тәрәфиндән түркизм, јахуд Азәрбајчан мәншәли кими верилмәси е'тираз доғура биләр. Бу чүр е'тираза чаваб кими көстәрмәк лазымдыр ки, илкин мә'насындан асылы олмајараг, рус дилинә түрк дилләри васитәсилә кечән сөзләрин түркизм сајылмасы түркололкијада вә рус дилчилијиндә артыг бирмә'налы шәкилдә гәбул олунмушдур. Бу, **духан** сөзүнә дә аиддир.

Ону да көстәрмәк лазымдыр ки, јухарыдакы АМС-ә Пушкин тәрәфиндән верилән мә'на СРЈА-да (Словар русского јазыка, т. I, М., 1981, т. II, М., 1982, т. III, М., 1987, т, IV, 1988) гејд олунан мә'налара јахындыр. Мәс, СРЈА-да көстәрилир: **«Духан** — Гафгазда вә Јахын Шәргдә кичик ресторанларын вә ашханаларын ады»; **«Чихир** — Евдә һазырланан гычгырдылмамыш Гафгаз гырмызы шәрабы»; **«Чјурек** — Гафгазда вә Орта Асијада биширилән бөјүк көкә шәклиндә ширин чөрәк».

Пушкин дилиндә ишләнән Азәрбајчан мәншәли **папах (папаха)** сөзүнүн үзәриндә исә ајрыча дајанмаг истәрдик. Шаир һәмин сөз барәдә «Әрзурума сәјаһәт» әсәриндә јазыр: «Ирәлидәки һәрби дүшәркәдә бир нәфәр шәхси гојун дәрисиндән папағына вә хыналы дырнагларына көрә мүһакимә едирдиләр».

Көрүндүјү кими, бу сөзләрдән Пушкинин гојун дәрисиндән папаг кејмиш вә хыналы дырнаглары олан досту Фазил хан Шејда һагында јухарыда гејд етдијимиз көһнә тәсәввүрүнүн сәбәби ајдынлашыр. Сәбәб дә будур ки, бу чүр папаглы вә дырнаглы адамлар һагында русларын мәнфи тәсәввүрү тәзә мәсәлә дејилмиш. Демәли, бу мәнфи тәсәввүрү Ф. Шејданын симасында илк дәфә дүшүнчәләрдән тәмизләјән, адамлара заһири көркәминә көрә дејил, мә'нәвијјатына; интеллектинә көрә гијмәт верән дә Пушкин олмушдур.

А. С. Пушкиндә АМС-ин бир һиссәсинин мә'насы шәрһ олунмаса да, онларын иллүстратив материалларда ишарә олунан мә'на чизкиләринин мүасир рус лүғәтләриндәки мә'наларын даһа да тамамланмасына көмәк етдијини көрүрүк. Мәс: **«Чадра.** — Мән зијарәтә кедән татарлара (азәрбајчанлылара — **Р. Н.)** раст кәлдим; онларын арасында бир нечә гадын вар иди. Онлар **чадраја** бүрүнмүш һалда ата минмишдиләр; онларын тәкчә көзләри вә дабанлары көрүнүрдү»; **«Бурдјук.** — Биз 1-чи дәфә онларла ијләнмиш **бурдјук**дан (тулугдан) Кахетија шәрабы ичдик», **«Абаз.** — Биринчи раст кәлән мәни шәһәр галабәјисинин јанына апарды вә буна көрә мәндән **абаз** тәләб етди», **«Карабахское вино.** — Онларын (гарабағлыларын — **Р. Н.)** шәрабы апарылмаға дөзмүр, тез хараб олур, лакин өз јериндә ләззәтлидир»...

Әкәр Пушкинин бу гејдләри илә СРЈА-да һәмин сөзләрә верилән изаһы мүгајисә етсәк, белә бир вәзијјәти көрә биләрик; Чадра һаггында јухарыдакы мә'лумат СРЈА-да, әсасән, тәкрар олунуб, лакин Пушкин чадраны даһа әјани, азәрбајчанлы гадынын гијафәсиндә көстәриб. Јахуд, СРЈА-да Шәрг өлкәләриндә маје сахламаг үчүн кечи дәрисиндән кисәјә **бурдјук** дејилдији көстәрилибсә, Пушкинин сөзләриндә һәмин кисәнин шәраб үчүн дә ишләндијинә ишарә едилиб. ССРЛЈ-да (Словар современного русского литературного јазыка. т. I—XVII, М., 1956—1965) **карабах** Гафгаз үзүм шәрабынын бир нөвү кими мә'наландырылыбса, Пушкиндә бу шәрабын әлавә кејфијјәтләри — апарыларкән хараб олдуғу, өз јериндә ләззәтлилији гејд олунуб. **Абаз** һаггында исә СРЈА-да јазылыр: «Сәфәвиләр һөкмдары Шаһ Аббасын ады илә бағлы олан вә узун мүддәт Русијада да ишләдилән 2 гривенникә вә ја 20 гәпиклијә бәрабәр сиккә». Пушкиндән кәтирилән иллүстрасијада да мәһз бу абаздан (аббасы, 20 гәпиклик) сөз кетдији мә'лум олур.

Нәһајәт, Азәрбајчан дилиндә дә ишләнән вә Пушкинин ифадәсиндә мараг доғуран **муфти (мүфти)** сөзүнүн ишләнмә сәбәби барәдә. Шаир бу сөзү јахын досту А. И. Туркеневлә әлагәдар ишләтмишдир. Сәнбәт танынмыш рус јазычысы Иван Серкејевич Туркеневдән дејил, ичтимаи хадим, тарихчи, Петербург Елмләр Академијасынын фәхри үзвү, декабрист А. И. Туркеневин гардашы Александр Иванович Туркеневдән кедир. Иш ондадыр ки, А. И. Туркенев бир мүддәт Константинополда (Истанбул) јашамыш вә орада дини ишләр идарәсиндә хидмәт етмишдир. А. И. Туркенев орадан гајыдаркән Пушкин онун һаггында зарафатјана демишдир: «Сиз (кимә мүрачиәт едилдији көстәрилмир— **Р. Н.)** Шимали Истанбулу тезликлә көрәчәксинизми? Көрәчәксинизсә, мәним әвәзимә орада бизим севимли **муфтимиз** Александр Ивановичи бағрыныза басын!».

Мә'лум олдуғу кими, **муфти (муфти)** түркизми түрк-әрәб мәншәли олуб дини-һүгуги мәсәләләрдә гәрар верән, шәриәт гајдаларынын ичрасыны тәфсир едән али мүсәлман руһанисинә дејилир. Демәли, Пушкин өз достуна нәвазишини белә бир јүксәк дини рүтбә илә билдирмишди.

Үмумиликдә көтүрсәк, Пушкинин әсәрләриндә түркизмләр чохдур. Бизи марагландыран, әсасән, АМС олдуғундан галан түркизмләрә тохунмасаг да, Пушкиндән әввәл рус дилиндә мөвчуд олан түркизмләрин чохунун шаирин дилинә Гафгазла бағлы әсәрләрдә мәһз Азәрбајчан дили васитәсилә дахил олдуғуна шүбһә етмәмәк олар.

ТӘҺСИЛ ФӘДАИСИ

Шәмистан Микајылов мәним анамын дајысы оғлудур. Демәли, бир нөв мәним дајымдыр, елә дајы да дејирәм она. О да мәни чох истәјир, мән дә ону. 1953-ҹү илдә 9-ҹу синифдә охујурдум. Шәмистан мүәллим Бакы Дөвләт Университетинин мәнтиг-психолокија шө'бәсини битириб бизим мәктәбә мүәллим кәлди. Өзү илә бирликдә Бакыда евләндији мәрһум Валидә ханымла бирликдә иди. Икиси дә уҹа бојлу, бир-биринә јарашан ипәк хасијјәтли адамлар иди.

Адәтән шәһәрдә бөјүмүш гызлар кәнд јеринә дүшәндә бир гәдәр гәрибсәјирләр. Амма Валидә ханымда белә шејләр һисс олунмурду. Онун өзү Бакынын газиси, Гур'анын илк мүтәрҹими Мир Мәһәммәд Кәрим Ҹәфәрзадәнин гыз нәвәси иди. Бу титуллар она кәнддә дарыхмаға гәтијјән әсас вермирди. Бизим кәндимиз Фахралы бөјүк бир јашајыш мәнтәгәси иди, бир кәнддә ики колхоз варды. О вахт аднан иди бизим кәндимиз, он миндән јухары әһалиси варды. Валидә ханым да бу кәндә дүшәндән сонра бу кәндә алышды. Мүәллимләрин дә, шакирдләрин дә һөрмәтини, мәһәббәтини газанды. Валидә ханым университети битирмишди, журналист иди. О да бизим мәктәбдә дәрс дејирди, амма ашағы синифләрдә. Бизә дәрс демәди. Онун давранышы, әдасы һамыја тә'сир едир, һамыда рәғбәт ојадырды.

Шәмистан мүәллим нағылларда дејилдији кими, једди гардаш, бир баҹы иди. О бири гардашларындан охујанлар, елм далынҹа кедәнләр, елмләр намизәдләри оланлар вар иди. Амма елмләр доктору, профессор ады алан бирҹә Шәмистан мүәллимдир.

Шәмистан мүәллим мәнтигдән, психолокијадан вә әдәбијјатдан дәрс дејирди. Әдәбијјат мүәллимимиз Һүсејнгулу Мәммәдов мәктәбин мүдири иди, тез-тез рајон мәркәзинә чағырылырды. Одур ки, бир ил сәрасәр әдәбијјат мүәллимимиз Шәмистан Микајылов олду. Онун көзәл мүәллимлик диксијасы, сөзү ајдын демәк баҹарығы, шакирдин баша дүшәҹәји тәрздә данышмаг, артыг сөзә, ифадәјә јер вермәмәк онун әсас характерик ҹәһәтләри иди.

Мән 1955-ҹи илдә мәктәби битирдим, Бакыја кәлдим вә университетин журналистика факүлтәсинә дахил олдум. 3 илдән сонра Шәмистан мүәллим дә Бакыја кәлди вә елми-тәдгигат педагокика институтунда аспирантураја дахил олду вә о күндән бүтүн өмрүнү мәктәбә һәср еләди. Әввәл намизәдлик, сонра докторлуг дисертасијалары мүдафиә еләди. Орта мәктәбин IV, V, VIII синифләри үчүн әдәбијјат дәрсликләрини јазмаг она тапшырылды. Бу китабларын бә'зиләринин индијә гәдәр 8 нәшри мөвҹуддур. Сонра онун «Әдәбијјат нәзәријјәси», «Низами Кәнҹәвинин өјрәнилмәси» кими монументал тәдгигат әсәрләри вардыр ки, бунлар орта мәктәбдә узун мүддәт тәдрис олунаҹагдыр. Бунлар елә бир көрпүдүр ки, бүтүн кәнҹлијимиз ондан кечмәли вә инамла ирәлиләмәлидир. Ајры-ајры әсәрләр мүәјјән охуҹу үчүн јазылдығы һалда, орта мәктәб китаблары бүтүн кәнҹлик үчүн һазырланыр. Бунлар бөјүк усталыг, елми сәриштә, кениш дүнјакөрүшү тәләб едир.

Бир мәсәлә вар ки, кәнҹлијин мә'нәви инкишафында, зәнкинләшмәсиндә, вәтәнпәрвәрлик һисләринин артмасында чох мүһүм рол ојнајан әдәбијјатчы Ш. Микајыловун һәмишә диггәтини ҹәлб етмишдир. О, әдәбијјатын тәдрисинә вә тәблиғинә хүсуси әһәмијјәт верир вә бу ишдә мүәллим зәһмәтини, мүәллимин мә'нәви гүрурину гијмәтләндирир, онларын бојнуна чох шеј гојур. Әдәбијјатын тәдрисиндә о, бир нечә мәсәләјә тохунур. Онун өз сөзләри илә десәк, «орта мәктәбдә әдәбијјаты вә әдәбијјат нәзәријјәси материалларыны Азәрбајҹан дили илә әлагәләндирмәк даһа кенишдир». Бурада мүәллиф үч мәсәлә гојур: Азәрбајҹан әдәбијјаты, Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат нәзәријјәси. Һәгигәтән «Әдәбијјат да, онун нәзәријјәси дә дил ганунлары үзәриндә јараныр». Бу мәсәләләрин һәр үчүнүн ајры-ајрылыгда вә бирликдә орта мәктәб шакирдләринә ашыланмасы онларын там јеткин шәкилдә формалашмасында бөјүк рол ојнајыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Ш. Микајыловун 1971-ҹи илдә «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Әдәбијјат нәзәријјәсинин Азәрбајҹан дили илә әлагәли тәдрисинә даир» китабы мәһз бу мәсәләдән кениш бәһс едир. Ше'рдә аһәнк јарадан, ону даһа да көзәлләшдирән дил хүсусијјәтләридир. Бунларын бир-биринә бағлылығы вә асылылығы шүбһәсиздир. Чүнки, «мәнсуб олдуғу халгын ҹанлы дилиндән асылы олмајан шеј јохдур. Тарихдә белә бир шеј олмамыш, ола да билмәз».

Ш. Микајылов бу мәсәләләрин тәдгигинә вә тәблиғинә хүсуси диггәт верир. Онун «Әдәбијјатдан јени програмла ишин тәшкилинә даир», «Әдәбијјат дәрсликләринин тәртиби принсипләри», «Әдәбијјат дәрсинә верилән мүасир тәләбләр» кими китабчалары даһа диггәтәлајигдир.

Ш. Микајыловун мәшғул олдуғу әдәбијјат саһәси даһа кәнҹ, даһа мараглы вә даһа чәтиндир. О, 1974-ҹү илдә «Азәрбајҹан орта үмумтәһсил мәктәбләриндә әдәбијјат нәзәријјәси тәдрисинин елми әсаслары» адлы докторлуг диссертасијасы мүдафиә едиб педагожи елмләр доктору адыны алмышдыр. Демәли, бу саһәдә камил мүтәхәссисдир.

Онун IX—X синифләр үчүн нәзәрдә тутулмуш «Әдәбијјат нәзәријјәси» Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлији тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир. Илк дәфә 1981-ҹи илдә чапдан чыхан бу вәсаитин бир нечә нәшри олмуш, нәһајәт, 1996-ҹы илдә мәшһур әдәбијјатшүнас алим, профессор Пәнаһ Хәлиловун елми редакторлуғу илә јени варианты охуҹуларын ихтијарына верилмишдир. Һәр дәфә тәкмилләшмә просеси кечирән әсәр јенидән диггәтлә редактә олунмуш, јығҹамлашдырылмыш, даһа да конкретләшдирилмиш вә 10 чап вәрәги һәҹминә кәтирилмишдир.

Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығы елми кими әдәбијјат нәзәријјәси дә онун чох ҹаван саһәләриндән биридир. Вә мән дејәрдим ки, ән чәтин саһәләрдән биридир. Бу саһәдә мүәллим академик Мәммәд Ҹәфәрин, профессор Ҹ. Х. Һаҹыјевин, профессор М. Рәфилинин, профессор Әкрәм Ҹәфәрин, профессор П. Хәлиловун Мир Ҹәлалла бирликдә јаздығы китабларынын вә башга нәшрләрин јахшы ҹәһәтләрини мәнимсәмиш вә охуҹуларына јени сөз демәјә чалышмышдыр. Мәсәлән, мүәллиф Шәмистан Микајылов «Әдәбијјат һаггында үмуми мә'лумат»дан сонра «Шифаһи халг әдәбијјаты», «Нәзм вә нәср», «Әдәби нөвләр вә жанрлар», «Бәдии әсәрин дили», «Бәдии әсәрин гурулушу», «Әдәби ҹәрәјан вә әдәби мәктәб» кими бөлмәләрдә әдәбијјат нәзәријјәсини јығҹам шәкилдә охуҹулара тәгдим едир.

Ш. Микајылов һәјатын, варлығын образлы ин'икасы олан әдәбијјаты вә онун нәзәријјәсини, хүсусән онун һәјаты әкс етдирмә үсулу бахымындан үч нөвүндән бәһс едир: Епик нөв, лирик нөв, драматик нөв. О, бу нөвләрин ана нөгтәсини белә мүәјјәнләшдирир: Әдәби нөвләр — епик нөв вә онун жанрлары, драматик нөв вә онун жанрлары вә лирик нөв вә онун жанрлары. Бүтүн әдәби нөвләр бурадан пәрвазланыр. Бу Ш. Микајыловун кәлдији нәтиҹә дејил. Амма орта мәктәб шакирдләринә вердији ән оптимал анлајышдыр.

Азәрбајҹан әдәбијјатында әсасән ше'рин үч вәзни вар. Һеҹа вәзни, әруз вәзни вә сәрбәст вәзн. Азәрбајҹан дили үчүн ән гәдими һеҹа вәзнидир. Амма бизим зијалыларымыз әруз вәзнинин охунушунда чох чәтинлик чәкирләр. Әрәб дилиндә он беш бәһри олан бу вәзнин дилимиздә он бир бәһри ишләнир. Вә бунлары Ш. Микајылов елә көзәл тәгдим едир ки, онлар охуҹунун бејнинә дәрһал һаким кәсилир. О, һәмин бәһсин графикасыны чәкир вә әруз вәзнинин Азәрбајҹан дилиндә ишләнән бәһрләринин һамы-

сыны бирбәбир мисалларла көстәрир вә изаһ едир.

Ш. Микајыловун үмуми редакторлуғу илә һазырланыб «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән 1987-чи илдә чап олунан бир китаб да диггәтимизи чәлб едир. Бу китаб «Низами Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығынын үмумтәһсил мәктәбләриндә тәдриси мәсәләләри» адланыр. Әввәлә, Низами Кәнчәви өз поетик истеʼдады илә Азәрбајчан әдәбијјатынын ән парлаг симасыдыр. «Хәмсә»нин мүәллифидир. Өзүндән сонра кәлән бүтүн мүсәлман аләминә поетик ишыг салмышдыр. Өзү тәсадүфи демирди ки,

> **Јүз ил сонра сорсан бәс о һардадыр!**
> **Һәр бејти сәсләнәр: «Бурда, бурдадыр».**

Бу ловғалыг дејил, һәгигәтдир. Бу ону көстәрир ки, Низами әбәди јашајачағына әмин иди. Ш. Микајыловун белә бир әсәрә мүрачиәт етмәси тәсадүфи дејилдир. Мүәллифләр Азәрбајчанын бир чох мәктәбләриндә Низаминин нечә өјрәдилмәсиндән, мүәллим-шакирд диалогларындан, елми-нәзәри фикирләрдән инандырычы шәкилдә сөһбәт ачырлар. Шаирин сәнәткарлығы, идејалар аләми, образлар системи јығчам шәкилдә, мәктәбли сәвијјәсиндә шәрһ олунур.

Москвада 43 чап вәрәги һәчминдә нәшр олунмуш «Педагогическаја мысл в Азербајджане» һиссәсиндә Низами Кәнчәви бөлмәси дә профессор Шәмистан Микајыловун гәләминин мәһсулудур. Шәмистан Микајыловун ады бизим педагожи тарихимизә бөјүк һәрфләрлә јазылан алимләрдәндир.

1995-чи илдә профессор Заһид Гаралов Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлисинә депутат сечилмәсиндән сонра институтун директору һаггында чох данышмаг лазым кәлмәди. Профессор Шәмистан Микајылов һазыр иди. О, һәмин вахтдан бөјүк коллективә рәһбәрлик едир.

Шамил ГУРБАНОВ,
филолокија елмләри доктору, профессор, Милли Мәчлисин депутаты.

АЛИМИН ЈУБИЛЕЈИ

Нојабрын 15-дә Азәрбајчан Елми Тәдгигат Педагожи Елмләр Институнун ичлас залында һәмин институтун директору, педагожи елмләр доктору, профессор Шәмистан Микајыловун анадан олмасынын 70, елми-педагожи фәалијјәтинин 50 иллијинә һәср олунмуш јығынчаг кечирилмишдир. Бу тәдбирә республиканызын мүхтәлиф кушәләриндә чалышан мүәллимләр, али вә орта ихтисас, техники пешә мәктәбләринин рәһбәрләри, алимләр вә елми ишчиләр кәлмишдиләр.

Јубилеј јығынчағыны кириш сөзү илә ЕТПЕИ-нин елми ишләр үзрә директор мүавини, педагожи елмләр доктору, профессор Ј. Кәримов ачды. Педагожи елмләр доктору, професор В. Хәлилов Шәмистан Микајыловун елми јарадычылығы һагда кениш мәʼрузә етди.

Сонра сөз республиканын тәһсил назири Мисир Мәрданова верилди. Назир алимин чохиллик елми фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирди вә ону республиканын бүтүн тәһсил ишчиләри адындан тәбрик етди. М. Мәрданов чәнаблары Ш. Микајылова Тәһсил Назирлијинин Фәхри Фәрманыны вә пул мүкафатыны тәгдим етди.

Јығынчагда чыхыш едән Милли Мәчлисин үзвү, профессор Ш. Гурбанов, әмәкдар елм хадими, профессор Н. Казымов, Азәрбајчан ПКИА вә ЈһБИ-нин ректору М. Мусајев, Тәһсил Назирлији Тәһсил Проблемләри Елми-Методик Мәркәзинин директору Н. Нәчәфов, «Азәрбајчан мәктәби» журналынын баш редактору З. Әлијева, М. Ф. Ахундов адына АПРДӘИ-нин професору С. Әлијева, Азәрбајчан ПКИА вә ЈһБИ-нин кафедра мүдири професор Р. Мустафајева, Бакы Али Педагожи Гызлар Семинаријасынын ректору, професор А. Рәһимов вә дикәр алимләр Ш. Микајылов һаггында үрәк сөзләрини сөјләдиләр.

Јығынчағын сонунда јубилјара сөз верилди. О, тәдбирин тәшкилатчыларына, онун һаггында хош сөзләр сөјләјәнләрә тәшәккүрүнү билдирди.

ОРТА ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—XI СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Тәһсил Назирлијинин мүвафиг групу 1993-чү илдә чапдан чыхмыш Азәрбајчан дили програмы үзәриндә иш апармыш, тәкмилләшдирәрәк јенидән нәшр етмишдир. Бу тәдрис илиндә һәмин програмдан (Бакы, 1999) истифадә олунмасы барәдә көстәриш верилмишдир.

Тәкмилләшдирилмиш програм үзрә материаллары дүзкүн планлашдырмаг, онун тәдрисини сәмәрәли тәшкил етмәк бахымындан Азәрбајчан дили мүәллимләринә методик көмәк үчүн Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун әмәкдашлары, педагожи елмләр намизәдләри **Әнвәр Аббасов** вә **Чимназ Әлијева**, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналынын әмәкдашы, педагожи елмләр намизәди **Акиф Мәммәдов** тәрәфиндән тәхмини планлашдырма һазырланмышдыр.

V СИНИФ
170 саат (144; 26 с.)

I РУБ
45 саат (36; 9 с.)

1. Ичтимаи һәјатда дилин ролу. Азәрбајчан дили һаггында мәʼлумат. — 1
2. Ибтидаи синифләрдә кечилмишләрин тәкрары. — 3
3. Данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәлмәси. — 1
4. Данышыг сәсләри: саит вә самит сәсләр. — 1
5. Саит сәсләрин нөвләри — 2
6. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
7. Самит сәсләрин нөвләри. — 1
8. Аһәнк гануну. — 1
9. Сәс вә һәрф. — 1
10. Әлифба. — 1
11. Гошасаитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү. — 1
12. Бәʼзи саитләрин узун тәләффүзү. — 1
13. Гошасамитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү. — 2
14. Өјрәдичи имла. — 1
15. Сөзләрин сонунда чинкилтили самитләрин јазылышы вә тәләффүзү. — 1
16. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
17. Сону «г» вә «к» илә битән чоххечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү. — 1
18. Сону гошасамитлә битән сөзләрин јазылышы. — 1
19. [К] сәсинин јазыда ифадәси. — 1
20. Һеча. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдалары. — 1
21. Вурғу. — 1
22. Фонетик тәһлил. — 1
23. Јохлама имла. — 2
24. Сөзүн лексик вә грамматик мәʼналары. — 1
25. Сөзүн һәгиги вә мәʼчази мәʼнасы. — 2
26. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
27. Тәкмәʼналы вә чохмәʼналы сөзләр. — 3
28. Онониләр. — 2
29. Јохлама имла. — 2

II РУБ
36 саат (31; 5 с.)

1. Синонимләр. — 2
2. Өјрәдичи имла. — 1
3. Антонимләр. — 1
4. Үмумишләк вә үмумишләк олмајан сөзләр. Терминләр. — 2
5. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
6. Диалект сөзләри. — 1
7. Вулгар сөзләр. — 1
8. Дилин лүғәт тәркиби. — 1
9. Өјрәдичи имла. — 2
10. Јени сөзләр вә көһнәлмиш сөзләр. — 1
11. Милли вә алынма сөзләр. — 1

12. Әрәб-фарс, рус вә Авропа мәншәли сөзләр. — 1
13. Үмуми вә хүсуси сөзләр. — 2
14. Фразеоложи бирләшмәләр. — 2
15. РНИ: Јохлама ифадә. — 2
16. Лүғәтләр вә онлардан истифадә гајдалары. — 1
17. Сөз јарадычылығынын әсас васитәләри. — 2
18. Дүзәлтмә сөзләрин әмәлә кәлмәси. — 1
19. Ејникөклү сөзләр. — 2
20. Ики вә даһа артыг сөздүзәлдичи шәкилчиси олан дүзәлтмә сөзләр. — 2
21. Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси вә онларын јазылышы. — 2
22. Јохлама имла. — 2
23. Грамматика вә онун шө'бәләриндән бири олан морфолокија һаггында. — 1

III РУБ

49 саат (42; 7 с.)

1. Сөзүн тәркиби. — 1
2. Лексик вә грамматик шәкилчиләр. — 1
3. Сөз көкүнә бир нечә лексик вә грамматик шәкилчинин артырыла билмәси. — 1
4. Сөзүн башланғыч формасы. — 2
5. Милли вә алынма шәкилчиләр. — 1
6. Сөзүн өнүндә кәлән алынма шәкилчиләр. — 1
7. Шәкилчиләрин јазылышы. — 1
8. Сөзүн тәркибинә көрә тәһлили. — 2
9. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
10. Нитг һиссәси анлајышы. Нитг һиссәләринин бөлкүсү. — 1
11. Исим һаггында үмуми мә'лумат. — 1
12. Садә вә дүзәлтмә исимләр. —1
13. Исимләрдән дүзәлән дүзәлтмә исимләр. — 2
14. Фе'лдән дүзәлән дүзәлтмә исимләр. — 1
15. Исим дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы. — 1
16. Өјрәдичи имла. — 1
17. Мүрәккәб исимләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы. — 1
18. Мүрәккәб адлар вә онларын јазылышы. — 2
19. Үмуми вә хүсуси исимләр, топлу исимләр. — 2
20. Јохлама имла. — 2
21. Тәк вә чәм исимләр. — 1
22. Исмин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси. — 2
23. РНИ: Өјрәдичи инша. — 2
24. Бә'зи алынма сөзләрин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси. — 1
25. Исмин һалланмасы. — 1
26. Исмин адлыг һалы. — 1
27. Исмин јијәлик һалы. Јијәлик һалында исимләрин шәкилчили вә шәкилчисиз ишләнмәси. — 2
28. Исмин јөнлүк һалы. — 1
29. РНИ: Өјрәдичи инша. — 2
30. Исмин тә'сирлик һалы. Тә'сирлик һалында исимләрин шәкилчили вә шәкилчисиз ишләнмәси — 2
31. Исмин јерлик һалы. — 1
32. Исмин чыхышлыг һалы. — 1
33. Бә'зи икиһечалы исимләрдә сон саитин дүшмәси. — 1
34. Јохлама имла. — 2
35. Исимләрдә хәбәр шәкилчиләри. — 1

IV РУБ

41 саат (36; 5 с.)

1. Сифәт һаггында үмуми мә'лумат. — 1
2. Сифәтләрин гурулушча нөвләри. Дүзәлтмә сифәтләрин әмәлә кәлмәси. — 1
3. Исимдән вә фе'лдән дүзәлән сифәтләр. —1
4. Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы вә тәләффүзү. — 1
5. Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы. — 1
6. Сифәтин мүгајисә дәрәчәләри. — 1
7. Сифәтин ади, азалтма дәрәчәләри. — 2
8. Сифәтин чохалтма дәрәчәси.—1
9. Сифәтин исим кими ишләнә билмәси. — 1
10. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2
11. Сај һаггында үмуми мә'лумат. — 1
12. Сајларын гурулушча нөвләри. — 1
13. Сајларын мә'на нөвләри. Мигдар сајлары вә онун нөвләри. — 2
14. Мигдар сајларынын нумератив сөзләрлә ишләнмәси. — 1
15. Мигдар сајындан сонра кәлән исимләрин чәм шәкилчиси илә ишләнә билмәси. — 1
16. Мигдар сајларынын јазылышы. — 1

17. Өјрәдичи имла. — 1
18. Сыра сајлары. — 1
19. Сајларын јазылышы вә тәләффүзү. — 1
20. Сајын исим кими ишләнмәси. — 1
21. РНИ: Өјрәдичи ифадә. — 2
22. Әвәзлик һаггында үмуми мә'лумат. — 1
23. Шәхс әвәзликләри. — 2
24. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
25. Ишарә әвәзликләри. — 1
26. Гејри-мүәјјән әвәзликләр. Инкар әвәзликләри. — 2
27. Суал әвәзликләри. — 1
28. Тә'јини әвәзликләр. Гајыдыш әвәзлији. — 2
29. Кечилмишләрин тәкрары. — 4

VI СИНИФ

136 саат (112; 24 с.)

I РУБ

36 саат (30; 6 с.)

1. 5-чи синифдә кечилмишләрин тәкрары. — 3
2. РНИ: Өјрәдичи инша. — 1
3. Фе'л һаггында үмуми мә'лумат. — 1
4. Фе'лин гурулушча нөвләри. — 1
5. Дүзәлтмә фе'лләрин әмәлә кәлмәси. — 2
6. Мүрәккәб фе'лләрин әмәлә кәлмәси. — 1
7. Өјрәдичи имла. — 1
8. Фе'лин тәсдиг вә инкары. — 1
9. Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр. — 2
10. Фе'лин лүғәти мә'на нөвләри. — 1
11. Фе'лин грамматик мә'на нөвләри. — 1
12. РНИ: Өјрәдичи ифадә. — 2
13. Мә'лум нөв. Гајыдыш нөв. — 2
14. Мәчһул нөв. Шәхсиз нөв. — 2
15. Јохлама имла. — 2
16. Ичбар нөв. — 1
17. Гаршылыг-муштәрәк нөв. — 1
18. Фе'лин тәсрифләнән формалары. — 1
19. Фе'лин садә шәкилләри. Әмр шәкли. — 1
20. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
21. Хәбәр шәкли. — 1
22. Фе'лин хәбәр шәклиндә заман вә шәхсә көрә дәјишмәси. Кечмиш заман. — 1
23. Индики заман. — 1
24. Кәләчәк заман. — 1
25. Јохлама имла. — 2

II РУБ

28 саат (23; 5 с.)

1. Фе'лин вачиб шәкли. — 2
2. Фе'лин лазым шәкли. — 2
3. Фе'лин арзу шәкли. — 2
4. РНИ: Өјрәдичи ифадә. — 2
5. Фе'лин шәрт шәкли. — 2
6. Фе'лин мүрәккәб шәкилләри. Фе'л шәкилләринин һекајәти. — 2
7. Фе'л шәкилләринин рәвајәти. — 2
8. Фе'л шәкилләринин шәрти. — 2
9. Иди ,имиш, исә һиссәчикләринин фе'л олмајан нитг һиссәләринә гошулмасы. — 2
10. Өјрәдичи имла. — 1
11. Фе'л шәкилләринин тәләффүзү. — 2
12. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
13. Фе'лин тәсрифләнмәјән формалары. Мәсдәр. — 2
14. Јохлама имла. — 2

III РУБ

39 саат (31; 8 с.)

1. Фе'ли сифәт. — 2
2. Фе'ли сифәт шәкилчиләри. — 3
3. Фе'ли сифәтин исим кими ишләнмәси (исимләшмәси) — 2
4. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
5. Фе'ли бағламалар. — 1
6. Фе'ли бағлама шәкилчиләри. — 2
7. Зәрф һаггында үмуми мә'лумат. — 1
8. Зәрфләрин гурулушча нөвләри. — 1
9. Дүзәлтмә зәрфләрин әмәлә кәлмәси. — 2
10. Мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси. — 2
11. Өјрәдичи имла. — 1
12. Зәрфин мә'начә нөвләри. — 3
13. Зәрфин дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндирилмәси. — 2
14. РНИ: Јохлама ифадә. — 2
15. Әсас нитг һиссәләри һаггында кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси. — 1
16. Гошма һаггында үмуми мә'лумат. — 1
17. Гошмаларын јөнлүк вә чыхыш-

лыг һалларда олан сөзләрлә ишләнмәси. — 1
18. РНИ: Јохлама инша. — 3
19. Гошмаларын мә'нача нөвләри. — 2
20. Гошмаларын синонимлији. — 1
21. Гошмаларын орфографијасы. — 1
22. Јохлама имла. — 2

IV РУБ
33 саат (28; 5 с.)

1. Бағлајычы һаггында үмуми мә'лумат. — 1
2. Бағлајычыларын мә'нача нөвләри. — 2
3. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
4. Бағлајычыларын гурулушча нөвләри вә орфографијасы. — 1
5. Бә'зи бағлајычыларда веркүлүн ишләнмә гајдалары. — 1
6. Бағлајычыларын фәргләндирилмәси. — 1
7. Јохлама имла. — 2
8. Әдат һаггында үмуми мә'лумат. — 1
9. Әдатларын мә'нача нөвләри. — 2
10. Әдатларын орфографијасы. — 2
11. Өјрәдичи имла. — 1
12. Һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәләринә аид олан сөзләр. — 2
13. Модал сөзләр һаггында үмуми мә'лумат — 1
14. Модал сөзләрин гурулушу вә мә'нача нөвләри. — 2
15. РНИ: Өјрәдичи ифадә. — 2
16. Модал сөзләрин орфографијасы вә онларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәси. — 2
17. Хүсуси нитг һиссәси. Нида. — 1
18. Нидаларын орфографијасы. — 1
19. Јохлама имла. — 2
20. Кечилмишләрин тәкрары. — 3

VII СИНИФ
136 саат (127; 19 с.)

I РУБ
36 саат (31; 5 с.)

1. Фонетикаја даир кечилмишләрин тәкрары. — 1
2. Лексиколокија вә фразеолокија даир кечилмишләрин тәкрары. — 1
3. Морфолокијадан кечилмишләрин тәкрары. — 3
4. РНИ: Өјрәдичи ифадә. — 2
5. Синтаксис. Сөз бирләшмәләри. — 1
6. Сөз бирләшмәси вә чүмлә. — 1
7. Әсас тәрәфинә көрә сөз бирләшмәләринин нөвләри. — 1
8. Исми бирләшмәләр. Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри — 1
9. РНИ: Јохлама ифадә. — 2
10. Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси. — 1
11. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри. — 1
12. Тә'јини нөв бирләшмәләринин чүмләдә ролу. — 1
13. Фе'ли бирләшмәләр. — 1
14. Мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама тәркибләри. — 2
15. Өјрәдичи имла. — 2
16. Синтактик әлагәләр. — 1
17. Синтактик әлагәләрин нөвләри. — 1
18. Табелилик әлагәси. Узлашма әлагәси. — 2
19. Идарә әлагәси. — 2
20. Јанашма әлагәси. — 2
21. РНИ: әмәли јазы (дивар гәзети үчүн гејдләр) — 1
22. Чүмлә һаггында үмуми мә'лумат. — 1
23. Чүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә нөвләри. Нәгли чүмлә. — 1
24. Суал чүмләси. — 1
25. Әмр вә нида чүмләләри. — 1
26. Јохлама имла. — 2

II РУБ
28 саат (24; 4 с.)

1. Садә чүмлә. Чүмлә үзвләри. — 1
2. Чүмләнин баш үзвләри. Мүбтәда. — 2
3. Хәбәр. — 1
4. Өјрәдичи имла. — 2
5. Фе'ли вә исми хәбәрләр. — 2
6. Хәбәрин мүбтәда илә шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашмасы. — 2
7. РНИ: Өјрәдичи инша. — 2
8. Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри. Тамамлыг. — 2
9. Васитәли вә васитәсиз тамамлыг. — 2
10. Тә'јин. — 1
11. РНИ: Јохлама инша. — 2
12. Зәрфлик. — 1
13. Зәрфлијин мә'нача нөвләри. Тәрзи-һәрәкәт зәрфлији. — 1

14. Јер зәрфлији. — 1
15. Заман зәрфлији. — 1
16. Кәмијјәт зәрфлији. — 1
17. Сәбәб зәрфлији. — 1
18. Мәгсәд зәрфлији. — 1
19. Јохлама имла. — 2

III РУБ
39 саат (34; 5с.)

1. Чүмлә үзвләринин әлавәси. — 3
2. Садә чүмләдә сөзләрин сырасы вә мәнтиги вурғу. — 1
3. РНИ: Јохлама ифадә. — 2
4. Һәмчинс үзвлү чүмләләр һаггында мә'лумат. — 1
5. Һәмчинс үзвләр арасында бағлајычыларын ишләнмәси. — 2
6. Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин вә һиссәчикләрин ихтисары. — 2
7. Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы. — 1
8. Һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр. — 2
9. Јохлама имла. — 2
10. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә әлагәдар олмајан сөзләр һаггында. — 1
11. Хитаб. — 2
12. Ара сөзләр. — 2
13. РНИ: Өјрәдичи инша. — 3
14. Ара сөзләрин мә'на нөвләри. — 1
15. Ара сөзләрин чүмләдә јери вә онларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәси. — 1
16. Әлавә чүмләләр. — 2
17. Сөз чүмләләр. — 1
18. Јохлама имла. — 2
19. Чүмлә үзвләринин хүсусиләшмәси һаггында үмуми мә'лумат. — 1
20. Хүсусиләшмиш тамамлыглар вә зәрфликләр. — 2
21. Дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр. — 3
22. Јохлама имла. — 2

IV РУБ
33 саат (28; 5 с.)

1. Хүсусиләшмиш үзвләрдә веркүлүн ишләдилмәси гајдалары. — 2
2. Садә чүмләнин типләри. Чүттәркибли чүмләләр. — 1
3. Тәктәркибли чүмләләрин нөвләри. — 1
4. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләр. Шәхсиз чүмлә. — 2
5. Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә. — 1
6. Өјрәдичи имла. — 2
7. Үмуми шәхсли чүмлә. Тәктәркибли чүмләләрин тәһлили гајдасы. — 2
8. Мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләр. Адлыг чүмлә. — 1
9. РНИ: Јохлама инша. — 3
10. Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр. — 3
11. Јарымчыг чүмләнин тәһлили гајдасы. — 2
12. Васитәсиз нитг. — 3
13. РНИ: Өјрәдичи инша. — 2
14. Васитәли нитг. — 2
15. Јохлама имла. — 2
16. Кечилмишләрин тәкрары. — 4

VIII СИНИФ
102 саат (81; 21 с.)

I РУБ
27 саат (21; 6 с.)

1. Кечиләнләрин тәкрары (6 саат).
а) Фонетикаја аид кечиләнләрин тәкрары. — 1
б) Лексиколокијадан кечиләнләрин јада салынмасы. — 1
в) Сөз јарадычылығы вә сөзүн тәркибинә аид кечиләнләрин тәкрары. — 1
г) Нитг һиссәләринин тәкрары. — 1
ғ) Сөз бирләшмәси, синтактик әлагәләр вә чүмлә үзвләринин тәкрары. — 1
д) Садә чүмләнин нөвләринә аид кечиләнләрин тәкрары. — 1
2. РНИ: Әмәли јазы: Мүрәккәб протокол формасы. — 1
3. Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'лумат. — 1
4. Мүрәккәб чүмләнин тәрәфләри арасында табели вә табесиз бағлылыг. — 2
5. РНИ: Өјрәдичи инша: «Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним» (А. Сәһһәт) мөвзусунда. — 2
6. Садә вә мүрәккәб чүмләнин мүгајисәси илә бағлы чалышмалар үзәриндә иш. — 2
7. Табесиз мүрәккәб чүмләләр, бағлајычылы вә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләр. — 1
8. Табесиз мүрәккәб чүмләни бағлајан бағлајычылар — 1
9. РНИ: Мүһакимә характерли инша: «Мәдәни олмаг нә демәкдир?» — 3

10. Табесиз мүрәккәб ҹүмләнин тәрәфләри арасында мә'на әлагәләри. Заман әлагәси. — 1
11. Ардычыллыг әлагәси. — 1
12. Сәбәб-нәтиҹә әлагәли табесиз мүрәккәб ҹүмләләр. — 2
13. Рүблүк тәкрар. — 2
14. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2

II РҮБ
21 саат (17; 4 с.)

1. Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб ҹүмләләр. — 1
2. Гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб ҹүмләләр. — 1
3. Бөлүшдүрмә әлагәли табесиз мүрәккәб ҹүмләләр. — 1
4. Табесиз мүрәккәб ҹүмләләрдә дурғу ишарәләри. — 2
5. РНИ: Тәсвир характерли инша: «Доғма шәһәримиз (кәндимиз)». — 2
6. Табели мүрәккәб ҹүмлә һаггында анлајыш. — 1
7. Баш вә будаг ҹүмлә анлајышы, чалышмаларла иш. — 2
8. Баш вә будаг ҹүмләни бағлајан васитәләр (бағлајыҹы, интонасија, бағлајыҹы сөз, әдат, шәкилчи). — 2
9. Баш ҹүмләдә әвәзлијин («гәлиб»ин) ролу, чалышмаларла иш. — 2
10. РНИ: Инша: «Әсл дост неҹә олар?». — 2
11. Будаг ҹүмләләрин нөвләри. Мүбтәда будаг ҹүмләси. — 2
12. Рүблүк тәкрар. — 1
13. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2

III РҮБ
30 саат (23; 7с.)

1. Хәбәр будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 2
2. Тамамлыг будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 2
3. РНИ: Әмәли јазы — хасијјәтнамә вә тәрҹүмеји-һал. — 2
4. Тә'јин будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 2
5. Зәрфлик будаг ҹүмләләри. Тәрзи-һәрәкәт будаг ҹүмләси. — 2
6. Заман будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 2
7. РНИ: Јохлама инша: «Хејирхаһлыг нәдир?». — 3
8. Јер будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 2
9. Кәмијјәт будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 2
10. Сәбәб будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 2
11. Мәгсәд будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 2
12. Шәрт будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 2
13. Гаршылашдырма будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 1
14. Гарышыг типли табели мүрәккәб ҹүмләләр. — 1
15. РНИ: Јохлама ифадә вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2
16. Рүблүк тәкрар. — 1

IV РҮБ
24 саат (20; 4 с.)

1. Мүрәккәб ҹүмләјә аид тестләрлә иш. — 2
2. «Фонетика» бөлмәсинин тәдрисиндә орфографик вәрдишләрә аид кечилмишләрин тәкрары вә системә салынмасы. — 2
3. «Морфолокија» бөлмәсинин тәдрисиндә орфографија үзрә өјрәнилмишләрин тәкрары вә системә салынмасы. — 2
4. РНИ: Инша — «Јахшы охумаг нә үчүн лазымдыр?». — 2
5. Фонетикаја даир кечилмишләрин тәкрары вә системә салынмасы. — 2
6. Лексиколокијадан кечилмишләрин тәкрары вә системә салынмасы. — 1
7. Сөз јарадыҹылығы вә сөзүн тәркибинә даир кечилмишләр. — 1
8. Әсас нитг һиссәләринә аид кечилмишләрин тәкрары. — 1
9. Көмәкчи нитг һиссәләринә аид кечилмишләр. — 1
10. Сөз бирләшмәләри вә синтактик әлагәләрә аид кечилмишләрин тәкрары. — 1
11. РНИ: Ифадә јазы вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2
12. Ҹүмлә үзвләринин тәкрары. — 1
13.Садә ҹүмләнин нөвләринә аид кечилмишләрин тәкрары. — 1
14. Мүрәккәб ҹүмләнин тәкрары. — 1
15. Дурғу ишарәләринә аид кечилмишләрин тәкрары вә системә салынмасы. — 2
16. Әлавә тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2

IX СИНИФ
68 саат (50; 18 с.)

I РҮБ
18 саат (13; 5 с.)

1. V—VIII синифдә кечилмишләрин јада салынмасы. — 3
2. Ана дили милләтин мә'нави дирилијидир. — 3
3. РНИ: Өјрәдиҹи инша. — 3
4. Дил нәдир? Дилин функсијалары. — 1
5. Јазы. — 2
6. Дилчилик. Дилчилијин дикәр елмләр ичәрисиндә јери. — 1
7. РНИ: Синиф ичласынын протоколунун тәртиби. — 2
8. Дилчилијин саһәләри. Етимолокија. — 1
9. Лүғәтчилик. Лүғәтләрин нөвләри. — 1
10. Јохлама имла. — 1

II РҮБ
14 саат (10; 4 с.)

1. Диалектиолокија. — 1
2. Азәрбајҹан дилинин диалектләри. — 1
3. Азәрбајҹан дили һаггында үмуми мә'лумат. — 1
4. РНИ: Өјрәдиҹи инша. — 3
5. Түрк дилләри аиләси. — 2
6. Азәрбајҹан дилинин морфоложи гурулушу. — 2
7. РНИ: Әмәли јазы (һесабат јазмаг). — 1
8. Азәрбајҹан дилинин морфоложи гурулушу вә аһәнк гануну. — 1
9. Илтисагилик (аглүтинасија). — 1
10. Јохлама имла. — 1

III РҮБ
20 саат (15; 5 с.)

1. Дилимизин инкишаф мәрһәләләри. Дилимизин инкишафында биринҹи мәрһәлә. — 1
2. РНИ: Өјрәдиҹи инша. — 3
3. XVI әсрин сону вә XVII әсрдән бу күнә гәдәр олан мәрһәлә. — 2
4. Әдәби дилимизин фәалијјәт даирәсинин кенишләнмәси. — 2
5. Азәрбајҹан дилинин шимал вә ҹәнуб нормалары. — 2
6. РНИ: Мәгалә јазмаг. — 2
7. Азәрбајҹан Республикасынын дөвләт дили. — 1
8. Нитг мәдәнијјәти анлајышы. Нитг мәдәнијјәти милли мәдәнијјәтин тәркиб һиссәсидир. — 1
9. Нитгин дүзкүнлүјү, дәгиглији вә ифадәлилији. — 1
10. Нитг мәдәнијјәтинин үмуми вә хүсуси мәсәләләри. — 1
11. Дил, нитг вә нитг фәалијјәти. — 1
12. Нитг нормалары. — 2
13. Јохлама имла. — 1

IV РҮБ
16 саат (12; 4 с.)

1. Әдәби дил. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин нормалары. — 2
2. Фонетик норма. — 1
3. РНИ: Өјрәдиҹи инша. — 3
4. Лексик норма. — 1
5. РНИ: Әмәли јазы (протокол) — 1
6. Грамматик норма. — 1
7. Нитг нормаларынын тарихилији. —1
8. Натиглик сәнәти. Жестләр. Мимика. — 2
9. Нитг етикетләри. — 1
10. Јохлама имла. — 1
11. Кечилмишләрин тәкрары. — 2

X СИНИФ
68 саат (50; 18 с.)

I РҮБ
18 саат (15; 3 с.)

1. IX синифдә кечилмишләрин тәкрары.
а) «Дил вә дилчилик» бөлмәсинин тәкрары. — 1
б) Әдәби дилә аид кечилмишләрин тәкрары. — 1
в) Нитг мәдәнијјәтинә даир кечилмишләрин тәкрары. — 1
2. РНИ: әмәли јазы — акт тәртиб етмәк. — 1
3. Үслуб вә услубијјат һаггында мә'лумат. — 1
4. Үслубијјатын филоложи елмләр арасында јери. — 1
5. Функсионал үслубларын үмуми характеристикасы. — 2
6. Мүхтәлиф мәтнләр үзәриндә иш. — 2
7. Бәдии үслуб һаггында мә'лумат. — 1

8. Ифадә јазы вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2
9. Сөзүн поетик функсијасы. — 1
10. Мәчазлар. — 2
11. РНИ: Јохлама ифадә вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2

II РУБ
14 саат (10; 4 с.)

1. Фонетик сәвијјәдә образлылыг. — 1
2. Лексик сәвијјәдә образлылыг. — 1
3. Грамматик сәвијјәдә образлылыг. — 1
4. РНИ: Инша — «Азәрбајҹан тәбиәтинин фүсункар көзәлликләри». — 2
5. Бәдии үслубун тәзаһүр формалары: шe'р дили. — 1
6. Нәср вә драматуркија дили. — 1
7. Мәтналты мә'на. — 1
8. Мүәллифин дили вә типин дили. — 1
9. РНИ: Ифадә јазы вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2
10. Бәдии үслубун функсионал үслублар арасында јери. — 1
11. Бәдии мәтнләрин лингвистик тәһлили. — 1
12. Рүблүк тәкрар. — 1

III РУБ
20 саат (13; 7с.)

1. Елми үслуб нәдир? — 1
2. Елми үслубун лексик хүсусијјәтләри. — 1
3. Елми үслубун синтактик хүсусијјәтләри. — 1
4. РНИ: Елми үслубда јазылмыш мәтн әсасында ифадә јазы вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2
5. Сөзүн терминоложи функсијасы. — 1
6. Елми үслубун мүхтәлиф тәзаһүрү. — 1
7. Елми үслубда јазылмыш мәтнләр үзәриндә иш. — 2
8. РНИ: Инша — «Мәним ана дилим», һазырлыг, јаздырылмасы вә сәһвләр үзәриндә иш. — 3
9. Публисистик үслуб нәдир? — 1
10. Публисистик үслубун јери. — 1
11. Публисистик үслубун лүғәт тәркиби. — 1
12. Публисистик үслубун синтактик гурулушу. — 1
13. РНИ: Јохлама ифадә вә сәһвләр үзәриндә иш. — 2
14. Рүблүк тәкрар. — 2

IV РУБ
16 саат (14; 2 с.)

1. Публисистик үслубун дикәр функсионал үслубларла әлагәси. — 2
2. Публисистик мәтнләр үзәриндә иш. — 2
3. Публисистик үслубда мәгаләләр јазмаг вә мүзакирә етмәк. — 2
4. Мәишәт үслубу нәдир? — 1
5. Мәишәт үслубунун јаранма шәраити. — 1
6. Диоложи нитг. — 1
7. Мәишәт үслубунда жест-һәрәкәт, мимика. — 1
8. РНИ: Јохлама инша — «Көнлүм кечир Гарабағдан». — 2
9. Мәишәт үслубунун дил гатларында тәзаһүрү. — 1
10. Мәишәт үслубу бәдии әдәбијјатда. — 1
11. Ил әрзиндә кечилмишләрин тәкрары. — 2

XI СИНИФ
34 саат (22; 12 с.)

I РУБ
9 саат (6; 3 с.)

1. Әввәлки синифләрдә кечилмишләрин тәкрары. — 2
а) Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишаф мәрһәләләри;
б) түрк дилләри аиләси.
2. Үслублар һаггында үмуми мә'лумат. Үслубијјатын филоложи елмләр ичәрисиндә јери. — 1
3. Азәрбајҹан әдәби дилинин функсионал үслублары. Функсионал үслубларын үмуми характеристикасы. — 1
4. Бәдии үслуб нәдир? Сөзүн поетик функсијасы. — 1
5. РНИ: Јохлама инша.
«Мәним ана дилим» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылыр, јаздырылыр, сәһвләр тәһлил едилир. — 3
6. Бәдии ифадә васитәләри. Мәтналты мә'на һаггында. — 1

II РУБ
7 саат (4; 3 с.)

1. Мүәллифин дили вә типин дили. Бәдии үслубун функсионал үслублар системиндә мөвгеји. — 1

2. Елми үслуб. Сөзүн терминоложи функсијасы. — 1
3. РНИ: Јохлама инша. — 3
«Мән кимләрдән нүмунә көтүрүрәм» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылыр, јаздырылыр вә сәһвләри тәһлил едилир.
4. Елми үслубун мүхтәлиф елм саһәләри үзрә тәзаһүрләри. — 1
5. Публисистик үслуб. Публисистик үслубун дикәр үслубларла әлагәси. — 1

III РУБ
10 саат (7; 3 с.)

1. Мәишәл үслубу нәдир! Мәишәт үслубунун јаранма тарихи. — 1
2. Диаложи нитг. Интонасија вә жест-һәрәкәт. — 1
3. Мәишәт үслубунда дил гатларынын тәзаһүрү. Мәишәт үслубу бәдии әдәбијјатда. — 1
4. РНИ: Өјрәдичи инша.
«Көнлүм кечир Гарабағдан» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылыр, инша јаздырылыр вә сәһвләри тәһлил едилир. — 3

5. Рәсми-ишкүзар үслуб нәдир! Рәсми-ишкүзар үслубун лүғәт тәркиби вә синтактик хүсусијјәтләри. — 1
6. Рәсми-ишкүзар сәнәдләрин дили. — 1
7. Рәсми-ишкүзар үслубун тәзаһүр формалары. — 1
8. Үслубларын ајрылма вә бирләшмә хүсусијјәтләри һаггында. — 1

IV РУБ
8 саат (5; 3 с.)

1. Фәрди үслуб нәдир! Фәрди үслуб вә функсионал үслублар. Фәрди үслубун әсас хүсусијјәтләри. — 1
2. РНИ: Өјрәдичи инша.
«Вәтәнин лајигли өвлады олмалыјам» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылыр, инша јаздырылыр вә сәһвләри тәһлил едилир. — 3
3. Фонетика вә лексикаја даир материалларын тәкрары. — 1
4. Морфолокија вә синтаксисә даир материалларын тәкрары. — 1
5. Дил тарихи вә үслубијјата даир материалларын тәкрары. — 1
6. Јохлама имла. — 1

ОРТА ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—XI СИНИФЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

РЕДАКСИЈАНЫН ГЕЈДИ:

«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналынын 1, 2 вә 3-чү сајларында кедән V, VI, VII синифләр үзрә әдәбијјатдан програм бөлкүсү 1994-чү илдән истифадәдә олан програм әсасында тәртиб едилмишдир. Лакин бу јахынларда һәмин програм тәкмиллəшдирилмиш формада тәгдим олунмушдур. V, VI вә VII синифләр үзрә апарылан ашағыдакы дәјишикликләрин нәзәрә алынмасы төвсијә олунур:

V синиф програмындан чыхарылмышдыр:

1) Алгышлар, ағылар, гарғышлар.
2) «Көјчәк Фатма» нағылы.
3) Мир Ҹәлал: «Итә атарам, јада сатмарам».
4) «Молла вә алим», «Бәрәкаллаһ устадына», «Һады иди, Буду иди, бир дә мән» ләтифәләри.
5) «Короғлу»дан «Дурна тели» голу вә «Гыратын тә'рифи» шe'ри.

6) Һ. Х. Андерсенин «Дүјмәчик» әсәри.

Бунлардан әлавә ашағыдакы дәјишикликләр дә едилиб:

«Әли һаггында әфсанә» (1 с.) вә «Ағ күл вә гызылкүл» (2 с.) әсәрләри әввәлки планлашдырмада I рүбдә тәдрис едилирди, инди исә јери дәјишиләрәк IV рүбдә тәдрис едилир.

С. Рүстәмин «Дуз чөрәк» әсәринә 2 саат вахт верилиб.

«Короғлу» дастанынын тәдрисинә ајрылмыш вахт 5 саата ендирилиб.

VI синиф програмындан чыхарылмышдыр:

1) С. Беһрәнки: «Балача Гара Балыг».
2) Н. Абдуллајев: «Атлантидадан көлән адам».
3) Бакыханов: «Нәсиһәтнамә».
4) Езопун әсәрләри.
5) М. Твен: «Том Сојјерин мачәралары».
6) Ч. Ајтматов: «Мангурт» әфсанәси.

Бунлардан әлавә:

1) Елчинин «Бүлбүлүн нағылы» әсәринин тәдрисинә 2 саат вахт верилиб. (Әввәлләр 1 с. иди).

2) А. Шаигин «Зәһмәт вә Зинәт» әсәринин тәдрисинә 3 саат вахт верилиб. (Әввәлләр 2 с. иди).

VII синиф програмындан чыхарылмышдыр:

1) «Авеста».
2) М. Кашғарлы.
3) Гази Бүрһанәддин.
4. Иззәддин Һәсәноғлу.

VI вә VII синиф програмында ашағыдакы дәјишиклик едилмишдир:

1) М. Кәнчәвинин рүбаиләри програма дахил едилиб. (VII с.) 2 с.

2) Г. Закир јарадычылығына 1 с. әлавә вахт верилиб. (VII с.) 3 с.

3) Хуршудбану Натәван јарадычылығынын тәдриси 1 с. азалдылыб. (VII с.) 3 с.

4) Әлишир Нәваи јарадычылығына 1 саат артырылыб. (VII с.) 3 с.

5) Микел Сервантес јарадычылығына 1 саат артырылыб. (VII с.) 3 с.

6) Виктор Һүго јарадычылығына 1 саат артырылыб. (VII с.) 3 с.

7) А. Пушкин јарадычылығына 1 саат артырылыб. (VII с.) 3 с.

8) Ч. Мәммәдгулузадәнин «Сағғаллы ушаг» һекајәсинин тәдрисинә 1 саат артырылыб. (VI с.) 3 с.

9) Сабирин «Јаланчы чобан» әсәри програма әлавә едилиб. (VII с.) 2 с.

10) Низами Кәнчәвинин «Оғлума нәсиһәт» әсәри програма әлавә едилиб. (VI с.) 1 с.

11) И. Әфәндијевин «Гары дағы» әсәри програма әлавә едилиб. (VI с.) 2 с.

VIII СИНИФ (68 саат)
I РҮБ (18 саат)

1-чи дәрс. Кириш.

Бәдии әдәбијјатын әсас мөвзусу һаггында мә'лумат верилир. Һәјат һадисәләринин бәдии әдәбијјатда нечә әкс олунмасы барәдә сөһбәт ачылыр. Фәрдиләшдирмәјә вә үмумиләшдирмәјә һансы јолларла наил олмағын мүмкүнлүјү нүмунәләрлә ајдынлашдырылыр.

2-чи дәрс. М. Ф. Ахундзадә һаггында әдәби-бәдии очерк.

Ахундзадәнин ушаглығы, кимләрдән тәһсил алдығы барәдә мә'лумат верилир. Мирзә Фәтәлинин Азәрбајчан халгынын тарихинә гүдрәтли јазычы, драматург, философ, көркәмли ичтимаи хадим кими дахил олмасы шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

3—4—5-чи дәрсләр. «Һачы Гара» комедијасынын охусу, мәзмуну, тәһлили үзәриндә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: драматик нөв, комедија һаггында мә'лумат.

«Һачы Гара» комедијасынын роллар үзрә охусу тәшкил едилир. Һәр бир ролун мәзмунуна диггәт јетирилир. Мәзмунун дәриндән мәнимсәдилмәси үзәриндә иш апарылыр. Комедија әввәлдән ахыра гәдәр тәһлил едилир. Һејдәр бәјлә Һачы Гаранын гачаг мала кетмәјә һәвәс көстәрмәләринин сәбәби изаһ едилир. Һачы Гаранын һәбс олунмасы илә бағлы деталлар тәһлил јолу илә шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. Началникин онлары күнаһландырмасынын сәбәбләри ајдынлашдырылыр.

Комедија һағында шакирдләрә билик верилир, ондан чыхан әхлаги нәтичә јада салыныр.

6-чы дәрс. Ашыг Әләскәр һаггында әдәби-бәдии очерк.

Ашыг Әләскәрин ушаглыг вә кәнчлик илләри һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир. Мүәллим «Көјчә маһалымдыр маһалым мәним» демәклә, шаири охучусуна бир даһа јахындан танıдыр. Ашыг Әләскәрин башына кәлән һадисәләр мүәллим тәрәфиндән шәрһ едилир.

7-чи дәрс. «Дағлар» ше'ринин охусу вә тәһлили үзрә иш.

«Дағлар» ше'ринин ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Јај фәслиндә дағларын мәнзәрәсинин көзәллији бәдии деталларла шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр, тәһлил едилир.

8-чи дәрс. Сејид Әзим Ширвани һаггында әдәби-бәдии очерк.

С. Ә. Ширванинин јашадығы мүһит, алдығы тәрбијә һаггында мә'лумат верилир. Халгынын маарифләнмәсинә көстәрдији гајғыдан сөһбәт ачылыр. Маарифчи ше'рләри хатырладылыр. Зәлзәлә заманы С. Ә. Ширванинин кечирдији һәјәчанлы дәгигәләр әсәрдән кәтирилән деталларла шакирдләрә чатдырылыр.

9—10—11-чи дәрсләр. «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» ше'ринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш.

Ше'рин ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы верилир. Әсәрин мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзәриндә иш апарылыр. Шаирин һәсән бәј Зәрдабијә мүнасибәти ајдынлашдырылыр. Шаирин елмә, мәктәбә, вәтәнинә, халгына гајғысы әсәрдән нүмунәләр кәтирмәклә тәһлил олунур. Ше'рин вәзни, бәһри шәрһ едилир.

12-чи дәрс. Ч. Мәммәдгулузадә һаггында әдәби-бәдии очерк.

Мирзә Чәлилин илк тәһсили, онун рус дилини мүкәммәл билмәси һаггында шакирдләрә анлајыш верилир, бәдии јарадычылығындан сөз ачылыр. «Молла Нәсрәддин» адлы сатирик журналын фәалијјәти онларын диггәтинә чатдырылыр. Журналын нүфуз газанмасынын сәбәби шәрһ едилир.

13—14-чү дәрсләр. «Почт гутусу» һекајәсинин охусу, мәзмуну, тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: реализм һаггында мә'лумат.

Әввәли журналымызын 1, 2 вә 3-чү сајларында.

һекајәнин шакирдләр тәрәфиндән охусу тәшкил едилир. Мәзмунун мәнимсәдилмәси үзәриндә иш апарылыр. Вәли ханын нараһатлығынын сәбәби изаһ олунур. Новрузәлинин итаәткарлығы, авамлығы ајры-ајры нүмунәләрлә көстәрилир. Ханын Новрузәлијә олан мүнасибәти шәрһ едилир. Һәбс олунмасынын хана тә'сири ајдынлашдырылыр. Ағасына сәдагәтли олан Новрузәлинин намуслу, Аллаһ адамы олмасы да тәһлил јолу илә нәзәрә чатдырылыр.

Һәјат һәгигәтләрини әсас көтүрән реализм методу һаггында мә'лумат верилир.

15-чи дәрс. Өјрәдичи инша: Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәсиндә Новрузәли сурәти. (2 саат).

Инша јазыда Новрузәлинин кимлији, характери ачылмалы, ханын евинә нә үчүн кәлмәси характерик нүмунәләрлә верилмәли, онун дахили алəми, дүшүнҹә тәрзи бүтүнлүкдә тәһлил олунмалыдыр. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин Новрузәли образына мүнасибәти ајдын ифадә едилмәлидир.

16—17-чи дәрсләр. Синифдәнхариҹ охучунун јекунлашдырылмасы.

Рүб әрзиндә охунмуш әсәрләр мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылыр.

II РҮБ (14 саат)

1-чи дәрс. Мирзә Әләкбәр Сабир һаггында әдәби-бәдии очерк.

М. Ә. Сабирин һәјат тәрзи, тәһсили, мүәллимлији, бөјүк бир аиләни доландырмаг чәтинлији һаггында мә'лумат верилир. Јохсулларын, фәһләләрин јашајышынын Сабирин јарадыҹылығына тә'сири көстәрилир.

«Ики дост» әдәби-бәдии очеркиндә Абдулла Шаигин М. Ә. Сабирә вә А. Сәһһәтә мүнасибәти ачыгланыр.

2—3—4-чү дәрсләр. «Нә ишим вар» ше'ринин охусу, мәзмуну вә тәһлили. Әдәбијјат нәзәријјәси: сатира һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси.

«Нә ишим вар» шe'ринин ифадәли охусу тәшкил едилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылыр, чәтин сөзләрин луғәти верилир, изаһ олунур. Ше'рдә шаирин һансы адамлара ачы-ачы күлдүјү шәрһ едилир. Күлүшүн һансы нөвү олдуғу ајдынлашдырылыр.

«Нә ишим вар?!» ше'ри тәһлил едилир, образын — типин дахили аләми, горхулу вә ејбәҹәр сифәтләри ачылыр, «јатанларын», «гәфләт јухусунда оланларын ојанмасыны истәмәмәсинин» сәбәбләри ачыгланыр.

Сатира һаггында мә'лумат верилир.

5-чи дәрс. Әбдүррәһим бәј Һагвердијев һаггында әдәби-бәдии очерк.

Һагвердијевин һәјаты, тәһсили, ачы вә фәрәһли илләри һаггында мүәллим шәрһ верир. Она бөјүк шөһрәт кәтирән әсәрләри нәзәрә чатдырылыр.

6—7-чи дәрсләр. «Мирзә Сәфәр» һекајәсинин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: композисија вә сүжет һаггында билијин дәринләшдирилмәси.

Һекајәнин ифадәли охусу тәшкил едилир. Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарылараг тәһлил олунур. Һекајәдә тәсвир едилән һадисәләр хатырланыр. Мирзә Сәфәрин шәхсијјәти барәдә мә'лумат верилир, уста Зејналла достлуғундан данышылыр. Оғланларыны охутмаг үчүн она јардым едәнин кимлији изаһ олунур. Өлүм јатағында Мирзә Сәфәрин вәсијјәти шакирдләрин нәзәринә чатдырылараг тәһлил олунур.

Композисија вә сүжет һаггында мүәллим мә'лумат верәрәк шакирдләрин билијини дәринләшдирир.

8-чи дәрс. Өјрәдичи инша: «Мирзә Сәфәр сурәти». (2 саат).

Инша јазыда Мирзә Сәфәр образына мүнасибәт билдирилмәли, шәхсијјәти, тутдуғу иши барәдә мүлаһизәләр сөјләнилмәлидир. Онун достуна, өвладларына олан мүнасибәти өн плана чәкилмәлидир. Мирзә Сәфәр өлүм јатағында оларкән оғланларына вәсијјәти иншада әксини тапмалыдыр.

9-чу дәрс. Мәһәммәд Һади һаггында әдәби-бәдии очерк.

Мәһәммәд Һадинин тәһсил илләри, әсәрләринин һансы мөвзулара һәср олундуғу һаггында мә'лумат верилир. Фаҹиәли өмүр сүрән шаирин әдәби јарадыҹылыг јолу шакирдләрә чатдырылыр.

10-чу дәрс. «Түркүн маһнысы» шер'инин охусу вә мәзмуну үзрә иш.

Ше'рин ифадәли охусу тәшкил едилир .Чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Ше'рин һансы мөвзуја һәср олундуғу, төкүлән ганларын, сајсыз-һесабсыз гурбанларын сәбәбләри ачыгланыр. Түркләрин мүбаризлији вә дөнмәзлији ајры-ајры нүмунәләрлә шәрһ олунур.

11-чи дәрс. Һүсејн Ҹавид һаггында әдәби-бәдии очерк.

Һүсејн Ҹавидин тәһсили, бәдии јарадыҹылығы, театрда чалышмасы барәдә мә'лумат верилир вә тәһлил олунур. Онун лирик-романтик шаир олмасы шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. «Ҹавиди хатырларкән» мәтниндән чыхан әхлаги-тәрбијәви нәтиҹә мүәллим тәрәфиндән изаһ едилир.

12—13-чү дәрсләр. Синифдәнхариҹ охунун јекунлашдырылмасы.

Рүб әрзиндә охунмуш әсәрләр мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылыр.

III РҮБ (20 саат)

1—2-чи дәрсләр. «Көмүр мә'дәниндә» («Азәр» поемасындан парча) ше'ринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: романтизм һаггында.

«Көмүр мә'дәниндә» ше'ринин ифадәли охусу тәшкил олунур. Чәтин сөз вә ифадәләр изаһ едилир. Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Көмүр мә'дәниндә чалышан адамларын вәзијјәтинин әсәрдә неҹә тәсвир едилдији көстәрилмәли, ағыр әмәјә гатлашан ишчиләрә вә саһибкарлара Азәрин мүнасибәти шәрһ едилмәли, ајры-ајры мисраларла шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр.

Романтизм јарадыҹылыг методу һаггында верилмиш биликләр дәринләшдирилир.

3-чү дәрс. Әкмәд Ҹавад һаггында әдәби-бәдии очерк.

Әһмәд Ҹавадын кәнҹлик илләриндән сөһбәт ачылыр. Түркијәјә шаирин мүнасибәти ачыгланыр. Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәтинин гурулмасыны сәнәткарын неҹә гаршыламасы ајдынлашдырылыр. Ә. Ҹавадын репрессија гурбаны олмасы сәбәбләри шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

4-чү дәрс. «Көјкөл» ше'ринин охусу вә мәзмуну үзәриндә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: һеҹа вәзни һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси.

«Көјкөл» ше'ринин охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләрин, мисраларын шәрһи верилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. «Көјкөл»үн көзәллијини әкс етдирән тутарлы мисралар тәһлил едилир. Бу ше'рә кәрә шаирин коммунист режими тәрәфиндән тә'гиби ајдынлашдырылыр, нискилли мисралары әкс етдирән фикирләр изаһ едилир.

Һеҹа вәзниндә јазылан ше'рләрдә һеҹаларын сајынын бәрабәрлији, онларын нәзәринә чатдырылараг верилмиш билликләр мөһкәмләндирилир.

5-чи дәрс. Ҹәфәр Ҹаббарлы һаггында әдәби-бәдии очерк.

Ҹәфәр Ҹаббарлынын әсәрләринин жанры, театр сәнәти илә әлагәси барәдә тәсәввүр јарадылмалыдыр.

6—7-чи дәрсләр. «Ана» ше'ринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Ше'рин ифадәли охусу тәшкил едилир, мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Анаја мәһәббәтин бөјүклүјү, үлвилији неҹә тәсвир олундуғу, ананын гаршысында гул тәк дајанмағы өзүнә шәрәф билән шаирин сәмимилијини мүәллим инандырыҹы шәкилдә шакирдләрин диггәтинә чатдырыр.

8-чи дәрс. Јохлама инша: Ч. Чаббарлынын «Ана» шеʼриндә анаја сонсуз мәһәббәтин ифадәси. (2 саат).

Инша јазыда ананын битиб-түкәнмәјән гајғыларындан, ишкүзарлығындан, фәдакарлығындан, сонсуз мәһәббәтиндән сөһбәт ачылыр. Шеʼрдән нүмунәләр кәтирмәклә ананын мүгәддәслији, тохунулмазлығы тәһлил едилир.

9-чу дәрс. Мәһәммәдһүсејн Шәһријар һаггында әдәби-бәдии очерк.

Мүәллим Мәһәммәдһүсејн Шәһријарын доғулуб-бөјүдүјү аиләдән, онун тәрбијәсиндән, тәһсил илләриндән сөһбәт ачмалы, әсасән фарсча јазыб јаратмасыны, доғма дилимиздә гәләмә алдығы «Һејдәрбабаја салам» поемасындан, ики јерә парчаланан Азәрбајчанын јаныглы талејиндән, һәмвәтәнләринин һәсрәтиндән данышмалыдыр.

10—11-чи дәрсләр. «Азәрбајчан» шеʼринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш.

Шеʼр ифадәли охунур, мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Һансы мөвзуда јазылдығы шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Шаирин Вәтән һәсрәтини, вәтәнинә бағлылығыны нечә ифадә етдији, вәтәнин талеји илә бағлы нараһатлығы мисраларла тәһлил едилир.

12-чи дәрс. Сәмәд Вурғун һаггында әдәби-бәдии очерк.

Сәмәд Вурғунун анадан олмасы, тәһсил илләри, мүәллимлији, шаирлији илә мәшһурлашмасы һаггында шакирдләрә мәʼлумат верилир. Сәмәдин истеʼдадындан, һамынын диггәтини чәлб етмәсиндән, көрүшләриндән, вәтәнә мәһәббәтиндән сөһбәт ачылыр.

13—14-чү дәрсләр. «Дөрд сөз» шеʼринин охусу, мәзмуну, тәһлили үзрә иш.

Шеʼрин ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөзләр изаһ олунур, мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Әсәрдә Вурғунун зәнкин сөз хәзинәси олан дилимизин дөрд кәлмәси үзәриндәки дүшүнчәләри шакирдләрә чатдырылыр. Мәһәббәт, сәадәт, вәтән вә зәфәр сөзләринин һәр биринин мәʼнасы шеʼрдән кәтирилән мисраларла тәһлил едилир.

15-чи дәрс. Алмас Илдырым һаггында әдәби-бәдии очерк.

Вәтәнинин, халгынын мәнафејини уча тутан Алмас Илдырымын Совет һакимијјәтинин гәзәбинә кәлмәсини, Түркмәнистана сүркүн едилмәси, Ашгабадда мүәллимлик етмәси, бәдии јарадычылыгдан әл чәкмәмәси вә бундан һаким даирәләрин наразы галмасы, әгидәсиндән дөнмәмәси, вәтән һәсрәти чәкмәси кими фикирләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

Алмас Илдырымын ағыр хәстә јатдығы анлары, Ирандан көчүб өз доғма дилиндә јазыб јаратмаг үчүн әлиндән кәләни етмәси, доғма Азәрбајчаны көрмәк һәсрәти изаһ јолу илә мәнимсәдилир.

16—17-чи дәрсләр. «Әсир Азәрбајчаным» шеʼринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Шеʼрин ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Мәзмуну үзәриндә иш апарылараг шаирин вәтән һәсрәтини даһа габарыг көстәрән мисралар, фикирләр тәһлил јолу илә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Өлкәмизин мүхтәлиф бөлкәләринин тәрәннүмүнүн, шаирин сәмими һиссләринин тәсвири әсәрдән кәтирилән нүмунәләр васитәсилә ајдынлашдырылыр.

18—19-чу дәрсләр. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.

Рүб әрзиндә охунмуш әсәрләр мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылыр.

IV РУБ (16 саат)

1-чи дәрс. Микајыл Мүшфиг һаггында әдәби-бәдии очерк.

М. Мүшфигин чох еркән ата вә анасыны итирмәси, охумаға бөјүк һәвәсини, мүхтәлиф гәзет вә журналларда шеʼрләрини чап етдирмәси, бәдии јарадычылығыны давам етдирмәси, көзәл һафизәјә малик олмасы шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Очеркдә верилмиш «Дәрја олмаға чалыш ки, һәр шеји синирә биләсән» мүдрик сөзләрин изаһы верилир.

2—3-чү дәрсләр. «Һәјат севкиси» шеʼринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: Мәчаз һаггында мәʼлуматын зәнкинләшдирилмәси.

Шеʼрин ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы верилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылараг вәтәнинә, онун тәбиәтинә шаирин мәһәббәти, вурғунлуғу мисралар васитәсилә тәһлил олунур. Шаирин һәјата, сәнәтә, шеʼрә сонсуз бағлылығы шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр.

Мәчазлар һаггында изаһ верилир.

4-чү дәрс. Рәсул Рза һаггында әдәби-бәдии очерк.

Рәсул Рзанын тәһсил илләри, чапдан чыхдығы китаблары, бәдии јарадычылығында диггәт јетирилмиш мәсәләләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Очеркин мәзмуну үзәриндә иш апарылыр.

5—6-чы дәрсләр. «Мән торпағам» шеʼринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси. Сәрбәст шеʼр һагында мәʼлумат.

Шеʼрин ифадәли охусу тәшкил едилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылараг шаирин бүтүн тәбиәт һадисәләринә, инсан әлилә јарадылан неʼмәтләрә мүнасибәти шәрһ олунур, вәтәнә, елә, торпаға бағлылығы, инсан ләјагәтинин јүксәклији, онун һәјатда тутдуғу мөвгеји тәһлил јолу илә шакирдләрә чатдырылыр.

Сәрбәст шеʼр һаггында мәʼлумат дәринләшдирилир.

7-чи дәрс. Јохлама инша: «Мән торпағам» шеʼри һаггында фикирләрим».

Иншада шаирин һисс вә һәјәчаны, вәтәнә, елә, торпаға бағлылығы шеʼрдән кәтирилән нүмунәләрлә шәрһ едилир, тәһлил олунур.

8—9—10-чу дәрсләр. Мәһмәт Акиф. «Истиглал маршы» шеʼринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Мәһмәт Акифин һәјаты һаггында гыса мәʼлумат верилир. Бәдии әсәрләриндә даһа чох үстүнлүјү нәјә вердији шәрһ едилир. «Истиглал маршы» шеʼри ифадәли охунур, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Шеʼрин һансы мөвзуја һәср олундуғу, бајрағы нә мүнасибәтлә хатырламасы, милләтин азад јашајачағына шаирин инамы, «сән шәһид оғлусан» фикри шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр.

11-чи дәрс: Чинкиз Ајтматовун «Дәниз кәнары илә гачан Алабаш» әсәриндән парчанын охусу үзрә иш.

Чинкиз Ајтматовун тәһсил илләри, онун сәнәткар кими уғур газанмасынын сәбәбләри, јарадычылығы һаггында шакирдләрә мәʼлумат верилир. «Дәниз кәнары илә гачан Алабаш» әсәринин ифадәли охусу тәшкил едилир. Фронтал сорғу апарылараг мәзмунун даһа дәриндән мәнимсәдилмәсинә зәмин јарадылыр.

12—13-чү дәрсләр. «Дәниз кәнары илә гачан Алабаш» әсәринин мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарылараг тәһлил едилир. Гоча Органын башчылыг етдији дәстәнин дәнизә нә мәгсәдлә чыхдығы һагда мәʼлумат верилир. Онун Кирискә балыг ову, дәниз барәдә нә данышмасы, Кичик Әмчәк адасында Кирискин илк овунун нечә кечмәси, дәниздә фәлакәтин нечә гаршыланмасы, Органын, Милгунун вә Әмрајынын көнүллү өлүмә кетмәләринин сәбәби мүәллим тәрәфиндән тәһлил јолу илә ајдынлашдырылыр.

14—15-чи дәрсләр. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.

Рүб әрзиндә охунмуш әсәрләр мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылыр.

Бөлкүнү педагожи елмләр доктору, профессор Ш. МИКАЈЫЛОВ, педагожи елмләр намизәдләри А. БӘКИРОВА вә Ш. ШӘМИЈЕВА һазырламышлар.

(Арды вар)

БУ САЈЫМЫЗДА

J. Мәммәдәлијев адына Нахчыван Дөвләт Университетинин јени корпусунун тәнтәнәли ачылышында Азәрбајҹан президенти Һејдәр Әлијевин нитги 2

ДИЛИМИЗ — ГЕЈРӘТИМИЗ

Т. Һачыјев — Көһнә бәла тәзә башмагла кәзир 6

МЕТОДИКА

Е. Хәлилова — Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәаллашдырылмасы јоллары 14

Ш. Шәмијева — Аталар сөзләринин тәдриси тәҹрүбәсиндән 17

И. Нәбијева, А. Нәбијев — Әдәбијјат дәрсләриндә әлавә материаллардан истифадә 20

И. Пәнаһов — Иҹтимаи мөвзулу ше'рләрин тәдриси мәсәләләри 24

А. Һүсејнов — «Тәктәркибли садә ҹүмләнин нөвләри» мөвзусунун тәдриси барәдә 28

З. Мусајева — «Нитг мәдәнијјәти» бөлмәсинин тәдрисиндә бә'зи анлајышларын мәнимсәнилмәси 30

СИНИФДӘНХАРИҸ ИШ

Имрани Көзәл Әли гызы — Накам шаир 33

ӘДӘБИЈЈАТ ПРОГРАМЫ: РӘ'ЈЛӘР, ТӘКЛИФЛӘР

П. Әлијев — Бунлар нәзәрә алынмалыдыр 37

ДӘРСЛИКЛӘР: РӘ'ЈЛӘР, МУЛАҺИЗӘЛӘР

Ф. Бағырова — Дәрсликләрә мүнасибәтим 42

Ҹ. ҸАББАРЛЫ — 100

В. Гурбанов, Ш. Мәммәдов — Ҹ. Ҹаббарлы јарадыҹылығы јени тәһлил трибунасындан 46

А. С. ПУШКИН — 200

Р. Новрузов — Азәрбајҹанлылар вә Азәрбајҹан дили А. С. Пушкинин көзү илә 50

Ш. МИКАЈЫЛОВ — 70

Ш. Гурбанов — Тәһсил фәдаиси 54

МӘСЛӘҺӘТ

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләриндә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 57

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләриндә әдәбијјатдан програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 65

Үнванымыз: Бакы — 10, Диларә Әлијева күчәси, 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Јығылмаға верилмиш: 20.X.99. Чапа имзаланмыш: 14.XII.99. Кағыз формат 70х108¹/16. Гәзет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Учот-нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 5195. Сајы 1200. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190. Лисензија № В 236.

«Азәрбајҹан» нәшријјатынын мәтбәәси.

НАХЧЫВАН МР-75

Qiyməti 5.000 man.
İndeks 1012